

ШЫН

№ 141
(17629)

2008 чылдың
декабрь 2,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылды август 31-де үнүп эгелээн

Аныяк көрүкчүнүн театры

ТООП ЧУРТУНДА — УРУГАР

Кызылда Аныяк көрүкчүнүн театры бирги көрүкчүлөринге бараан болуп эгелээнден бээр бо чылын 44 чыл болуп турар. Ол үениң иштинде ооң сценазынга хөй-хөй уруглар, амгы үеде аңгы-аңгы черде өөренип, ажылдап чоруур артистер, режиссерлар, башкылар уран талантызы-биле бараан бооп келген.

Аныяк көрүкчүнүн театрының тургустунуп келиринге эң улуг үлүүн кириген кижилер — Москваның культура институтунун доозукчузу Сергей Баир. Ол партия обкомунга каш удаа кирип, Аныяк көрүкчүнүн театрының эргежок чугулазын бадыткап, ук театры тургускан эң баштайгы үндезилекчизи-дир. 1964 чылда театр тургустунган болгаш ону Москваның культура институтун чээ доозуп келген З.Ф. Сааяны режиссер кылдыр томуйлап каан болгаш ону ол удуртуп эгелээн.

Москваның культура институтунун доозукчузу А.Л. Чадамба 1975 чылдан эгелеп, С.А. Баир болгаш З.Ф. Сааяны эгелээн ажыл-ижин уламчылап, амгы үеде чедир барык 30 ажыг чыл Аныяк көрүкчүнүн театрының амгы режиссеру болуп ажылдап турар.

Ук театрга ыянган ККПИ-ниң англи дыл башкызы, амгы үеде Москвада ажылдап-чурттап чоруур Р.Н. Конгар болгаш ооң уруу — амгы үеде ВГИК (күрүнениң уран чүүл болгаш кинематография институтунун) студентизи Виктория Дыртый-оол база ажылдап турган. Виктория Москваның Плеханов аттыг академиязынче кирип алгаш, ооң 3 курузун эки доозуп алган-даа болза, уран чүүлге сонургалы чая базыпканы ооң театржы дуржулганын дорт хамаарылгалыг болганы чугаажок. Ол ам ВГИК-тин студентизи.

Аныяк көрүкчүнүн театрының дыка хөй доозукчулары амгы үеде Москва, Санкт-Петербург, Красноярск, Абакан уран чүүл болгаш культура академияларында, институттарында өөренип турары оларның бо театрга алган эге базымның улуг салдарлыгын бадыткап турар. Олар колдуунда гуманитарлыг угланышкынныг өөредилге

черлеринде өөренип турарынга база-ла бо театрга алган дуржулганы, билин салдарлыг болган.

Чоокта чээ бо театрга директор деп дужаалды албан езугаар чөпшээрээн болгаш ол хүлээлгени КУИ-ниң доозукчузу Сай Владимировна Монгалбии кончуг кызымаккайы-биле күүседип турар.

2008 чылдың күзүнүнде театр база-ла хөй санныг чээ артистерлиг болганы аңаа ынакшыл, сонургал ам-даа кыптыгып турарының бадыткалы болур. Бо чылын театрының артистери цирк уран чүүлүнге база өөренип эгелээн болгаш баштайгы көргүзүлгелеринде цирк номерлери база бар. Елена Чадамба бодунуң ыды-биле номерлери база көргүзүп, уругларның сонургалын чаалап алган. Сураглыг тыва цирктин артизи Борис Хертек уругларга цирк уран чүүлүнүн кичээлдерин берип турар.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Тыва Республиканың
Улуг Хуралының
Төлээлекчилер
палатазының
депутаттарының
кичээнгейинге

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ээлчеглиг он чедиги хуралы 2008 чылдың декабрь 4-те 13.00 шакта Тыва Республиканың Чазааның бажыңыга болур. Бүрүткел 12.00 шакта эгелээр.

Хуралдың хүн
айтырыглары:

1. Тыва Республиканың «Тыва Республиканың 2008 чылда республика бюджетиниң дугайында» хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында.
2. Өске-даа айтырыглар.

АНОНС • АНОНС
• АНОНС

2008 чылдың декабрь 11-де 10 шактан 12 шакка чедир «Тыва энергосбыт» ААН-ниң чиңгине директорунуң хүлээлгезин күүседип турар Инна Валериевна Бажина болгаш ниитилелдин тускай эртемниглери «Шын» солуннуң номчукчуларының айтырыгларынга харыылап, «Дорт харылзаага» киржирлер. «Дорт харылзаа» бетинде «Тыва энергосбыт» ААН-де дүнхүн чок ажылдап турар «изиг шугум» дамчыштыр харылзажып (тел. 5-29-28), сонургаан айтырыгларыңарны салып болур силер.

Декабрь 11-де 10 шактан 12 шакка чедир «Шын» солуннуң редакциязының 2-03-87, 2-17-09, 2-40-77 дугаарлыг телефоннарынче долгап, «Тыва энергосбыт» ААН-ниң тускай эртемниглери болгаш удуртукчунуң бодунга айтырыгларны салып болур силер.

«Дорт харылзаага» чедир редакцияже телефоннап, чагаалардан бижиңер. «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДКОЛЛЕГИЯЗЫ.

ТЫВА. Өзүлдеңиң базымнары • Суму чагыргаларында

ЧОНУВУС-БИЛЕ КАДЫ

Бай-Тайга

Бай-Тайга кожуунга бистиң корреспондентивис сургакчылап чорааш, Кызыл-Даг суму чагыргазының баштыңы Эзир-оол Хомушуга ужурашкан, сумунуң ажил-чорудулгазынга хамаарышкан элээн каш айтырыгларны салган.

— «Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылганының нити принциптерин организаастаарының дугайында» Федералдыг хоойлуну күүседир талазы-биле кандыг ажилдарны суму чагыргазы чорудуп турарыл, Эзир-оол Дүпчүр-оолович?

— Бо Федералдыг хоойлу болза, тус чер бот-башкарылга органның ажил-чорудулгазын үндезини-биле чаартырынче, тус черниң социал экономиказын хөгжүдеринче, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидеринче угланган конгучу чугула документ болуп турар. Ооң негелделерин езугаар сумунуң Уставын болгаш өске-даа эргежок чугула эрге-хоойлу актыларын ажилдап кылгаш, бадылап алгаш, оларга дүүштүр ажилывысты чорудуп турар бис. Федералдыг хоойлу 2009 чылдың январь 1-де долу хемчээлдини-биле күш кирер. Мен бодап көөрүмге, шилчилге үезиниң чылдарында суму чагыргазы тус черниң экономиказын, социал адырын хөгжүдөр, бюджетиниң орулгалыг кезээн көвүдөдир, чоннуң амыдыралын экижидер болгаш оон өске-даа ажил-херектерни шийтпирлээр чогуур хемчеглерни алган, мал, чер ажилында, өөредилге, культура болгаш өске-даа албан черлеринде чамдык эки көргүзүлгөр бар.

— Сумунуң мал болгаш чер ажилының дугайында тодаргайы-биле чугаалап бээр силер бе?

— Бистиң сумуда мал ажилдыг муниципалдыг каттышкан бир бүдүрүлгө, алды көдээ ажил-агыйның бүдүрүлгө кооперативи бар. Олар нийтизи-биле 15 муң ажыг шээр болгаш бода малды өстүрүп турар. Хуу чоннуң малы 12 муң ашкан. Ынчангаш суму 27 муң баш ажыг малдыг. Эт, сүт, дүк бүдүрүлгези эрткен чылдардан бо чылдың тос айларында көвүдээн. Шээр

болгаш бода малдың баш саны чыл келген тудум-на өзүп турар, бо чүл дээрге мал ажилынга бердинген, ылаңгыя аныктарның саны көвүдээнинден, бо көргүзүлгөр чедип алдынган. Амгы үеде бир муң баш ажыг малдыг малчыннарның саны көвүдөп орат. Оларга Сайын-оол Сандүүн, Светлана Салчакты, Владимир Кочааны болгаш өскелериндаа хамаарыштырып болур.

Чер ажилының талазы-биле мактангыр хире көргүзүлгөривис амдыызында эвээш. Тараа культураларын колдуунда сумуда тарывайн турар, картофельди 66 га, ногааларны 4 га черге бо чылын тараан, оон алган дүжүвүс багай эвес болган. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы Сергей Монгуш эрткен чүс чылдың тозан чылдарының эгезинден бээр картофельди тарып өстүрүп келгеш, чылдың-на эки дүжүттү ап келген бедик мергелдиг сайгарлыкчы. Бо чылын сес гектар черден 75 тонна дүжүттү алган.

— Сумунуң девискээринде школа назыны четпээн уруглар, өөредилге, культура, эмнелге албан черлериниң ажил-чорудулгазын таныштырып көрүңерем, Эзир-оол Дүпчүр-оолович.

— Үстүнде адааныңар албан черлери бистиң сумунуң девискээринде бар, шуптузунуң ажил-чорудулгазы багай эвес, оларның колдуу кожуунда дээр ажилдыгларның одуруунда кирип турарлар. «Хүнчүгеш» уруглар садиги (эргелекчизи Чечек Монгуш) кожуунуң уруглар садиктериниң аразында мөөрейге идепкейлиг киржип, чангыс удаа эвес тилекчи болуп келген. Александр Салчак аттыг Культура бажыңы (директору Рада Хертек) сөөлгү үеде ажилын элээн экижиткен. Чоокта чаа ында шуткулга цеге ажыттыңан. Ол болза өнүгү демир аймаандан янзы-бүрү

дерилгелерни, каасталгаларны, эдилелдерни шуткуп кудар амгы үениң болбаазын завод дериг-херекселдери-биле дериттинген цех болур. Бистиң сумунуң хөй санныг улусчу шеверлериниң моон соңгаар чогаадыкчы езу-биле үре-түнелдиг ажилдаарынга ол улуг деткимче болган. Улусчу шеверлер мындыг цехти суурунга ажыдып алырын шагдала күзеп, бодап чорааннар, оларның күзели боттанганы бо-дур. Бо цехти ажыдар дээш сумунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы, улусчу шевер, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы Сергей Кочаа улуг ажилды кылган. Олышкан Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы (сайыды В.Донгак) улусчу шеверлерге деткимчени көргүскөн. Школа, эмнелге албан черлери «Өөредилге», «Кадык-шыл» национал төлөвилелдерни амыдыралга боттандыра боттук хемчеглерни ап тургаш, материал-техниктиг баазаны, өөредилге-кижизидилге ажилын экижидер, чурттакчы чоннуң кадыын быжыглаар талазы-биле хемчеглерни ап турар.

— Чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидеринче сөөлгү үеде улуг кичээнге чыгып турар болгай. Бо чугула айтырыгны боттандыра дээш суму чагыргазы чүнү кылып турарын допчузу-биле таныштырып көөр силер бе?

— Бо дээрге суму чагыргазының хүн бүрү чорудуп турар кол ажилының бирээзи. Сумунуң чурттакчы чонунуң амыдыралының, кадыының байдалын, ажил-иште хаара туттунганын билип алыры-биле сумунуң социал-демографтыг паспортун тургускан бис. Бо документ биске кандыг ажилды чон ортузунга чорударын тодараткан. Сумунуң чурттакчы чонунуң амыдыралын нийтизи-биле чүгээр деп санап турар бис. Оларның ажилдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш суму чагыргазы ажилдап келген, моон

соңгаар-даа ажилдаар. Бюджет адырында 147 кижиге, бүдүрүлгөдө 140 кижиге ажилдап турар. Ажил чок улус 126 кижиге, оларның иштинден 58-зи чонну ажилга тургузар албанның учедунда кирип алган. Дузалал ажил-агыйлыг өг-бүлелериниң саны 130 четкен, олар 9 тракторну, 48 чиик болгаш 18 чүк машиналарын болгаш өске-даа техникаларны ажыглап тургаш, эвээш эвес мал болгаш чер ажилының продуктуларын бүдүргөш, сайгарып, акша-көпеекти ажилдап ап турар. Бо чылдың эрткен тос айларында сумунуң хуу ажил-агыйлары 717 центнер этти бүдүргөн, ол багай эвес көргүзүг. Ындыг-даа болза, сумуда дузалал ажил-агыйы чок өг-бүлелер саны хөй болуп артпышаан, оларга бо ажилды чорударында дузалаар хемчеглерни ап турар бис.

Сумунуң чурттакчы чонунуң саны өзүп орат, бо чылдың эрткен тос айларында 17 бичи чаштар немешкен, ие-чаштарның хораар чоруу болбайн турар. Хөй уруглуг 42 өг-бүлө бүрүткеттинген, оларның иштинде тостан хөй, он ажыг ажит-төлдүг ийи өг-бүлө бар. Иелерниң, чаштарның кадыын камгалаарынче, амыдырап-чурттаарында таарымчалыг байдалдарны тургузарынче сагышты салып турар бис.

Интервьюну Таан-оол ХЕРТЕК белеткээн.

Чурукта: суму чагыргазының даргазы Эзир-оол Хомушуга.

Авторнуң тырттырган чургуу.

ДЕМНИГ АЖЫЛ-ИШТЕ

Барыын-Хемчик

Барыын-Хемчик кожуунуң Бижиктиг-Хая сумузуңда күскү дүжүт ажаалдазы болгаш кышка белеткел ажилдары доозулган.

Күскү дүжүт ажаалдазының үезинде тараа культураларында кызыл-тасты 70 га черге тарааш, оон 180 тоннаны, арбайны 30 гадан 80 тоннаны, суланы 40 гадан 120 тоннаны, а ногаа аймаан 6 тоннаны ажаап алган. Сугаттыг черлерден сизген кезилдизи план езугаар күүсеттинген болгаш кышка удур мал-маганның чөм-сууру септеттинил белеткеттинген.

Сумуда мал ажилының талазы-биле алырга, бо чылын малдың чүзүн аайы-биле өзүлдөзү эрткен чылдарга деңнээрге, элээн өзүлдөзү болган. Сумуда бода мал 832 баш, ооң иштинде 326 төрүүр инектерден 225 бызаа камгалаттынган. 161 хаванның 57-зи төрээн болгаш 110 хаван оолдары ээлериң, хаван ажаакчыларының азыралында онча-менди доругуп турар. Сумуда нийтизи-биле 4976 баш шээр мал-

дың 2160 бажы төрээн болгаш 1600 баш анай, хураган камгалап алдынган. Мал ажилында бедик көргүзүлгөр чедип ап турар мурнакчы малчыннар Оrlана Окпан-оол, Вячеслав Ооржак, Мандармаа Саая, Хертек Доржу, Делег-оол Сарыглар, Өлчей-оол Донгак, Константин Хомушуга олар хамааржыр.

Аныяк малчыннардан бода, шээр, чылгы малды малдап чоруур Сергей Кууларны, Орлан Хомушугу маңаа демдеглес арга чок. Олар чылгы малды өстүрүшкөөн, кожуун, сумузуңга челер, маңаар, чүгүрүк болгаш чыраа-саяк аъттарны өөредип, аът чарыжының маргылдааларында шаңнал-макталды ап турарлар.

Мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерге хамаарыштыр алырга, Бижиктиг-Хая ортумака школазы республикада 15 шко-

лаларның иштинден аныяк салгалдарны өөредип кижизидеринге, оларны билг-биле чепсеглээринге кириген үлүг-хуузу дээш Чазактан 1 миллион рубль түңнүг шаңналды алганы кожуунуң, сумузуңуң чонунга улуг өөрүшкү болгаш чедишкин-дир.

Кадыкшылга талазы-биле сумуда кижизидилгелер чоннуң кадыкшылы дээш, халдавырлыг аарыгларны болдурбазы-биле камгалал тарышкыннарны чорудуп турар болгаш пенсионерлерге, инвалидтерге эмчи дузанын өй-шаанда чедирип турар.

Аныяк өг-бүлелерни таарымчалыг чурттаар оран-сава-биле хандырап талазы-биле алырга, 4 аал ишти чурттаар бажыңнарны тударын планнаан турган болза, ооң ийизин туткаш, ажыгдалче кириген, а өскелериниң тудуу ам-даа уламчылап турар. Ол ышкан суурда яслиде немелде тудугну кылып, капитал септелгени чоруткан.

Ооң-биле чергелештир республика Наадымынга Бижиктиг-Хая

сумузуңдан иштики-даштыкы дериг-херекселдери-биле бүрүн дериттинген “Эң эки тыва өг” деп мөөрейге Олег, Саая Доржуларның өг-бүлөзи 1-ги черни ээлеп, 60000 рубль-биле шаңнатканы — чоргаарал-дыр. Чоокта чаа республиканың найысылалы Кызылга Көдээ ажил-агый ажилдакчыларының хүнүңге турсааткан ярмарка-делгелге Бижиктиг-Хая сумузуңдан мурнакчы кадарчылар, саанчылар Саара Саая, Сарыглар Бүлөреш, Валентина Сердоо олар боттарының мал-маганының сүдүндө кылып алган саржаан, өреме-чөкпээн, кыска-баскан, шөйгөн быштаан, өл, кургаг ааржыны, далган-тараазын делгелге кириштирип, чиик өртекке садып-сааргаш, шаңнал-макталдыг чанып келген.

Суурда албан организация черлери школа, ясли, клуб кышка удур септелге ажилын дооскан болгаш одаар чүүл — ыяш, хөмүр-даш сөөртүлгезин уламчылап турар.

Допар-оол ХОМУШКУ.

Бижиктиг-Хая сумузу.

САҢ-ХӨӨ КРИЗИЗИНИҢ ҮЕЗИНДЕ КҮШТҮ МӨӨҢНЭЭРИ ЧУГУЛА

Бо дугайында эрткен субботада республиканың күрүне телевидениезинге эрткен дорт эфирге Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол чугаалаан.

«Тываның ажил-чорудулгазынга делегейниң саң-хөө кризиси кандыг байдалдыг салдарны чедирерил, оон камгалал тургустунган бе?» деп айтырыгга Шолбан Кара-оол мынчаар харыылаан. — Республиканың экономиказының боттук сектору эде тургузукчу реформаларының соонда ам чаа-ла хөгжүп орат, хергелекчилерниң кол кезээ орулгаларны күрүне бюджетинден (күрүне албан-хаакчылары, пенсионерлер) ап турарындан саң-хөө кризиси Тываның экономиказынга болгаш социал адырынга ханы багай салдарны чедирбес. Ынчалза-даа бергелер болбас деп санап болбас. Россияның өске регионнары ышкан Тывада кризиске удур комиссияны тургускан.

Тываның банк албан черлери боттарының көрдүнгөн хүн чурумун езугаар ажилдап турар, чогуур үезинде төлевирлер эрттирбээниниң база хамаатыларның шыгжаан акшаларын төлөп бербээниниң дугайында чурттакчы чондан хомудалдар кирбээн.

Тываның 14 биче болгаш ортумака сайгарлыкчыларының субъектизинге хамаарыштыр боттук хемчеглер алдынган, банк чээлилериниң хууларын төлээр 3 млн. рубльди тыртып алган. Бо берге үеде сайгарлыкчыларны деткири чугула болуп турар.

Ажилчын олуттарны кызырбазын боттандырап сорулга-биле банк структуралары, республиканың дыка хөй организацияларының удуртукчулары-биле чугаалажышкыннарны кылып турар.

Делегейниң саң-хөө кризисиниң үезинде Тываның девискээринге боттандыра-биле планнап турар улуг инвестиция төлөвилелдерин долгандыр бөдүүн эвес байдал тургустунган. Нийтизи-биле республикада чурттакчы чоннуң садып алыр арга-шинээ кудулаан. Тоннар, автомашиналар сатканындан орулга кирип алыры эвээжээн. Ювелир кылыгларынга хергелел 2-3 катап кызырылган. Чуртталга шөлүнүн өртээ өзүп турар.

Бистиң бюджетивистиң 80 хуузу дотациялыг, федералдыг төп ону долузу-биле хандыраарында белен. Бо дугайында Президент Дмитрий Медведев Күрүне чөүлелиниң чугаалаан.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында амгы үеде Тываның 2009 чылдың бюджетиниң төлөвилелин болгаш 2011 чылга чедир республиканың үш чыл бюджетиниң төлөвилелин чугаалажып турар. Бюджет 2008 чылдың декабрь 31-де хүлээп алдынган, 2009 чылдың январь 1-ден күш кирер ужурулуг деп, харыызының түнеллинде Шолбан Кара-оол чугаалаан.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Өөредилге черинде

КӨРГҮЗҮГЛЕР ЧҮГЭЭРТЕП ОРАР

Кызылдың экономика болгаш хоойлу-дүрүм техникумунун база хереглекчилер кооперациязының Сибирь университетинин Тыва филиалының удуртулгазы сөөлгү үеде бодунун ажил-чорудулгазын экижидер хемчеглерни алган, ол түннелдерлиг болуп турар.

2007 чылда техникум чурттакчы чонга ачы-дуза чедирер талазы-биле Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелинин эң дээрэ бүдүрүлгези болган. Эрткен өөредилге чылында Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызының эрттиргени «Студент, кайы хире чурттап чор сен?», «Студент, канчаар чемненип тур сен?» деп конкурстарга техникумунун сургуулдары тиилзэн.

Кызылдың экономика болгаш хоойлу-дүрүм техникуму бо чылдың январь-май айларында бүрүткелдеринин нарын ажил-чорудулгазын чедишкенин эрткен, 2011 чылдың август айга чедир ажил-чорудулгазын уламчылаар эргени чаалап алган. Бо чылдың январь-октябрыда филиал кол университет-биле кады аккредитацияны эрткен.

Филиал талазы-биле комиссияның составына Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының төлээзи, ТР-ниң өөредилге сайыдының оралакчызы, Новосибирскинин, Красноярскинин, Абаканнин, Кызылдың дээди өөредилге черлеринин бир ректору, үш проректору, профессорлар, докторлар болгаш эртем кандидаттары кирген. Комиссияның составына ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер па-

латазының Даргазы Х.Д.Монгушту киригени кончук ажыктыг болган, дыка хөй айтырыгларны чогумчалыг шийтирилээринге ол идепкейлиг киришкен. Студенттерниң тестированиезин компьютерге эрттирген. Программа Удмуртия Республиканың Йошкар-Ола хоорайда төптен келген, харыыларны база аңаа хынаан, түннелдерин аккредитация комиссиязынче чоруткан. Бистиң филиал аккредитация программазын чедишкенин күүсеткен.

Техникумунун болгаш филиалдың материал-техниктиг баазасы быжыгып орар. Кол өөредилге корпусунун холлун (дыштаныр улуг өрээлин) эде планнааш, чаарты дээрэн, сургуулдарның нити чуртталга бажынының электрижидилгезин долузу-биле чаарткан, оң девискээринде спорт шөлүн эде дерип кылган болгаш өске-даа ажилдар кылдырган.

Техникум болгаш университеттин филиалы сургуулдарны, студенттерни патриотизмге, интернационализмге, Россияның болгаш Тываның хереглекчилер кооперациязының эң эки чаңылдарына база принциптеринге кижизидип, өөредип, шыырак билигилг тускай эртемниглерни белеткеп турар.

Тыва Республиканың Чазааның республиканың социал экономиказын хөгжүдөр дээш чорудуп турар ажил-чорудулгазын бистер хайгаарап көрүп, деткип турар бис.

Дозур-оол ТИНМЕЙ,
техникумунун болгаш университет филиалының директору,
экономика эртемнеринин кандидаты, ТКУ-нун профессору.

ӨРЕГЕЛИГ ӨӨМ КОНЧУТ

«Информ Плюс» солунунун чоокта чаа бир үндүрүлгезинде Борис Мышлявцевтиң «Тыва өг турар бе?» деп чүүлүн номчааш, тыва эвес кижиге безин бо айтырыгны көдүрүп турарыңа чүүлдүгүнүп, чогум амгы үеде тыва өг чурттаар оран-савага хамааржыр чүве бе, шимчевес өнчү болуп болур бе дээрзин сайгарып, кижини бодандыра бээр болду.

Ийе, харын, өг дээрге кайгамчык тоолчургу оран-сава. Ортаа Азияның көшкүн чоннарының чай, кыш чокка малын малдап, көжүп чоруурунга эптиг, шаг-төөгүдөн бээр чурттап келген өөн чүс чылдар мурнунда-ла эртемденнер, шинчилекчилер өөренип көрүп, магадап келген. Мал-маган тудуп чоруур тыва кижилерге өг ам-даа солутунмас эт, чурттаар оран-сава болуп артпышаан. Мал бажы өзүп турда, өг кажан-даа читпес болгу дег. Одар солуп, көжүп баар черинге-ле бажың тудары кандыг-ла болду.

Тыва өгнүң эптин, каас-чаражын даштыкылар, Россияның болгаш кожа-хелбээ республикаларының удуртукчулары магадап көргүлзэн. Харын-даа Москва хоорайда өгнү тип каан турар дээр. Чайын чайлагаларда, хемчигештер унун дургаар өглер, чаткан ааржы дег, дистинчипкен тургулаар апарган. Малдың баш саны дүрген өзүп турары, мал азыраксаан аныктарның көвүдөп турары өөрүнчү. Оларның өглеринче кире бээрге, хүн херелинин азы биче хемчээлдиг шимчедикчинин күжү-биле ажилдаар телевизор, соодукчу болгаш өске-даа амгы үениң дериг-херекселдери тургулаар апарган.

ӨГ – ЧУРТТААР ОРАН-САВА

Муң-муң чылдар иштинде көшкүн чоннун чурттап келгени өг ам чүге чурттаар оран-савага хамаарышпас апарганыл?

Борис Мышлявцевтин чүүлү-биле, Россияның хоойлужудул-

газын езугаар алырга, өг доктаамал чурттаар оран-савага хамаарышпас азы хоойлу езугаар өг деп билишкн шут чок. Ындыг болганда, ол бажың ышкаш хуу шимчевес өнчүге-даа хамаарышпас, кири бижидилге-даа болдунмас. Хоорай кыдыгына чер алгаш, бичежик бажың тудуп аар болзуңза, кири бижидип ап болур сен, а база-ла чер алгаш, «тос аът долганып четпес» өгнү тип аар-даа болза, кири бижидилге болдунмас. Демги бичежик бажыңнарның чамдыызын, өг ышкаш, каш-даа көжүрүп туткан болдур эвеспе. Көдээден — суурже, суурдан — хоорайже. Бажыңны-эптеп тударыңа хөй үе, улуг чарыгдал херек, а өгнү эптээринге каш-ла шак.

«Хоорайга чурттап чорааш, көдээ үнүп, мал туда бердивис. Кыштаавыста бажың-даа бар, өөвүс-даа бар. Мал немей садып алыр дээш, көдээ ажил-агый банкызыңа баарывыска, суурда кири бижидилгенер чок дээр. Суму чагыргазыңа баарывыска: «Көдээде чурттап турар черинерже кири бижидилге

болдунмас, суурга бир бажыңа кири бижидип алыңар» диди. Суурда орта таныыр улзувус-даа чок, кымны дилээр боор» деп, чоокта чаа бир таныырым анык кижиге ужуражырымга, ол хомудай-дыр. Элдеп чүве, кири бижидилгеге доктаамал чурттап турар черин айткан боор чүве ыйнаан. Көдээде доктаамал чурттап чорааш, суурга улус дилеп, хөлезилеп тургаш кири бижидери дээрге ол улустун эргезин кызгадап турары ол эвес ыйнаан. Кандыг-даа чер ат-сыптыг болгай. Чамдык черлерде ынчаар кылып-даа турар боор. Черле ынчаш бо айтырыгны республикага чаңгыс аай шийтирилээр чугула болгу дег.

ӨГГЕ ШЫН ҮНЕЛ

Чивзэн кижиге амданын билбес. Ол ышкаш өгге хонуп-дүжүп, чурттап чорбаан кижиге оң кандыызын кайып билер деп. Өг дугайында даап бодаашкын, европейжи көрүш россияжи хоойлуларга өг улуг үнелел албаанынга салдарлыг болган деп, Борис Мышлявцевтин бодалыңа каттышпас арга чок.

Ылаңгыя өг дээрге далаш-биле шанчып тургузуп каар чадыр үгек. Аңаа доктаамал чурттаары болдун-

мас. Өг соок, тар, таарымча чок. Мындыг бодал чүгө европейжи эвес, бодувус аравыста, өгге хонуп-дүжүп чорбаан кижилеривистин аразында бары чажыт эвес. Бо бодалдарны өгге доктаамал чурттап чоруур малчыңа чугаалаар болза, ол кайгап хомудаар дээрзи билдингир. Ийе, харын, чаагайжыды туттунган, чылыг, чырык бажыңа өгнү канчап денээр боор.

Кожуунга ажилдап чорааш, бир катап хоорайда төрелим болур улустун чаңгыс өрээлдиг бажыңыңа хонуп чыда, изиг ышканыңа удуп чадап чыткаш, агаарлыг өгнү сактып чыткан мен ийин. Ада-ием малчын улус чораан болгаш өг меңээ эргим. Эки чылыглап каан өг кыштың чыккылаа соогунда безин чылыын салбас боор чүве. Удуурда будуктуг чоон топкакты суугуе суп каарга, эртенге чедир одун салбас. Амгы үеде улуг назылыг улустун чаш чораан чылдары колдуунда өгге эрткен дээрзи билдингир. Амдаа өгге кыштап, чайлап чоруур малчыннарывыс хөй.

ӨГ – ӨНЧҮ

Мээң бир таныырым эш черде бажыңың хериминиң иштинде өгнү тиккеш, иштин тыва эт-херекселдер-биле дерип каан. Аңаа чыылган улус эштиң даштыкы машиназынче-даа кичээңгей салбас, ол өгнү магадап көөр болду. Олар

колдуунда өөнге аш-чем кылыр, өгге кылган чем амданыг дээр. Далган аймаа быжырып, хаарган чем кылырга ыш-бустуг болгаш өгге кончук-ла таарымчалыг. Тыва чонунун төөгүдөн чурттап чораан оран-савазын дигизип, эдилеп чоруур ол өг-бүлөгө кижиге чоргаарланмас арга чок.

Кайы-бир банкыдан чээли алыр дээр болзуңза, чик машинаны долаага салып болур болгай. Чүге дээрге машина өнчү болур эргелиг. А өгнү долаага салыр дээрге, ол болдунмас. Чүге дээрге өг хоойлу езугаар өнчү санынче кирбейн турар. Өгнүң эрге-байдалын канчап көдүрерил? Бо талазы-биле Борис Мышлявцевтин кирип турар саналы кончук чөптүг.

Өгнү тыва чоннун чаңылчаан чурттаар оран-савазы деп санаар кылдыр Россияның Дээди болгаш Конституция судтарыңа дилегни республиканың хоойлужудулга органны кириер. Чурттаар оран-сава болган соонда, аңаа хамаатыларың кири бижидилгезин чөпшээрээр. Ол ышкаш өгнү өнчү санынче кириер. Аңаа хамаарыштыр тус черниң нормативтиг актыларын хүлээп көөр.

Ийе, харын, амгы үеде өгге доктаамал чурттаар күзелдиг кижилерниң саны эвээш-ле ыйнаан, ынчалза-даа өгге чурттаар дээр кижилерниң эргезин кым кызыгдарыл, кым камгалаарыл.

Өгбелерден салгал дамчып келген национал культураны камгалап кадагалаар талазы-биле хөй-ле чугааны кылып, доктаал-саавырларны хүлээп ап турар бис. Тыва чоннун национал культуразында өг бир кол черни ээлеп турар. Өгнүң эрге-байдалы бедзэн тудум, национал культуравыстың деңгели база бедип орар болгу дег.

Ынчан ам «өргелиг өөм кончук, өрмелиг шайым кончук» деп бадырып, төрөл чонун дөрже чаалап, ак чемин делгеп салып чораайла бис.

Алдын-оол МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

В.Балчий-оолдун тырттырган чуруу.

Рождествога уткуштур тоолчургу хуулар

акша шыгдаыр
«Рождественский бонус»

*Немей долдурар аргалыг (эң биче түндүктөн 25% эвээш эвес)
*Хууларны доктааткан салыр акша талазы-биле акша шыгдаар хуусаа-зы төнгөндө төлээр
*Шыгдаан акшаны азы ооң кеззэн хуусаадан эрте хереглээн таварыл-гада, хууларны акша-хоренгилериниң шыгдаан акша талазы-биле агар саңа херек кырында турган хүнерин барындаалал база хуусаадан эрте хереглээн хүнде Банкыда күштүг бооп турар «хереглээринге чедир» деп шыгдаан акша талазы-биле салыр акшаны барындаалал төлээр.

Шыгдаан акшалардан эң улуг орулга*

Акшаның шыгдаан хуусаазы	Шыгдаан акшаның эң биче түнү, рубль/АКШ-тың доллары, евро	Салган акшазы, чылда %		
		рубльге	АКШ-тың долларыңа	еврога
3 ай	15 000 / 500	9,00%	6,00%	6,00%
6 ай		10,00%	6,50%	6,50%
9 ай		10,75%	6,90%	6,90%
12 ай		11,00%	7,50%	7,50%

*Росбанкка шыгдаан акшаларың аразыңа

2-01-29

Бердинген санал 2009 чылдың февраль 28-ке чедир күштүг

8-800-200-66-33

Россия иштинге догдары калас

www.rosbank.ru

РОСБАНК

Бүгү Россияда. Силерге.

Тыва Республиканың Чазааның ажылдап кылгаш Хоойлужудулга палатазынче киригени келир үш чылдың бюджетди ийги номчулгада ийи удаа улаштыр сессия хуралына көрдүңүз-даа, бадылаашкынның түңнели-биле депутаттарның деткимчезин албаан. Депутаттар моон мурнунда кажан-даа мындыг шынар чок бюджет турбаан дээрзин демдеглээн. Чазактың ажылдап кылгаш кириген бюджет төлөвилелинде хөй санныг хоойлу хажыдышкыннары бар дээрзин республиканың прокуратуразы безин сагындырып, тускай чагааны Чазакке болгаш парламентке бижиир ужурга таварышкан. Нийтизи-биле депутаттарның болгаш прокуратураның илереткени болза бюджет хоойлузунун төлөвилели ону тургузарына үндезилекчи ужу-уткалыг турбуже, сес(!) хүлээп алдынмаан хоойлуларга үндезилээн болганы мурнунда кажан-даа туруп көрбээн хажыдышкын. Оон аңгыда үш чылдың бюджетиниң төлөвилелинде 20 ажыг черек кырында чок азы хуусаазы төнгөн сорулгалыг программаларны акшаландырып көрдүңгөн болган. Черек кырында хевирлеттинмээн, чогуур хоойлу безин хүлээп алдынмаан турда республикага Хөй-ниити палатазын акшаландырып база көрдүңгөн болганы депутаттарның талазындан удурланышкынны оттурган. База ол ышкаш кадык камгалал адырынга күрүнениң чонга халас эмчи дузазын чедирер хүлээлгезин күүседиринге 139 млн. рубль чедишпес болган.

Зоя САТ, социал камгалал болгаш кадыкшылга комитетиниң даргазы:

— Чонга халас эмчи дузазын чедирери Конституция езугаар күрүнениң талазындан магадылалдыг турарын тускай программада айтыпкан болгай. Келир чылдың бюджетиниң сайгарылгазы парламентке чугаалажып эгелеп турар үеде бо программада кандыг хемчеглер кирип турарын-даа көргүспээн, аны-ла ниити акшаландырышкынның түңүн айтып каан турду. А кажан программаны депутаттарның негелдезин езугаар арай деп эккээрге, программада халас эмчи дузазынга кандыг-даа магадылал чок дээрзи билдине берди. Чүге дээрге программаны күүседиринге 139 млн. рубль чедишпес болган. Мындыг байдалда аарыг улус эмчи шинчилелин-даа халас эртер аргазы чок, харын-даа эмнерни, балыг шарыыр материалдарны безин боттары садып алгаш эккээр ужурга таваржыр апаар.

Парламентке чидиг сайгарылганың түңнелинде, программаның акшаландырышкынының чедишпезин 79 млн. рубль чедир кызырары чедип алдынган.

База бир нарын айтырыгны бюджет ажылдакчыларының шалыңын төлээриниң чаа системазы тургускан. Ооң кол утказы ажыл төлөвиринге үндезин шалыңны доктаадыры, ооң кырынга немелделерни төлээриниң чурумун доктаадырынга үндезилээн. Үндезин окладка 25 хуу чедир немелде ком-

пенсацияны көдээ черлерде ажылдап чоруур социал хандырылга черлериниң ажылдакчылары, культура, эмнелге ажылдакчылары, башкылар алыр. Оон аңгыда дүнеки үеде ажылдар болгаш хоралыг, айыылдыг уастоктарда ажылдап турарлар болгаш өскөл-ер-даа ап болур. Ол ышкаш немелде төлөвирни ажылдың шынары дээш, эртем болгаш хүндүлүг аттар эдилекчизи болганы дээш, хөй чыл ажыл стажы, ажылының түңнелдери бедик дээш санаар.

Парламентке кириген бюджет төлөвилелинде өөредилге, культура, кадыкшыл, спорт дээш, адыр бүрүзүнге тускайлаң үндезин шалыңны тургусканы бодалчак байдалды тургускан. Бюджет сайгарылгазының үезинде бо айтырыгга хамаарыштыр «Төгериң столду» эрттирдивис. «Төгериң столду» түңнелдери-биле шупту бюджет адырларына чаңгыс аай үндезин шалыңны 3000 рубль хемчээлинге доктаадырып база шалың төлээриниң чаа системазын шупту бюджет адырларын 2009 чылдың январь 1-де шилчидерин саналдаан бис.

Профэвилелдер организациязының талазындан удурланышкынны соңу чүккө деңгештирген Тываның чурттакчыларынга компенсация төлөвиринге бодалчак байдалды тургусканы, Тываның чурттакчыларының шалыңын чурттуң чылыг девискээрлеринде чурттап турар болгаш чылыг хеп, калориязы бедик чем аймаанга чарыгдалдары эвээш девискээрлер-биле деңгештир тургускан. Профэвилелдерниң туружу чөптүг деп депутаттар санап турар. Ынчалза-даа, республиканың бюджетди ыңча хемчээлдиг шалың өзүлдээн хандырып шыдавап деп чүүл билдингир болганда, үш талалыг Чөпшээржилге езугаар үндезин шалыңның хемчээлин үш муң рубль кылдыр доктаадырып шийтирилээн. Чазактың шалың төлөвириниң чаа системазынче шилчиинге хамаарышкан хемчеглеринде база бир чөптүг эвес чүүл чүл дээрге, амгы үеде 1-7 разрядтар езугаар шалың ап турар улустуң шалыңының өзүлдэзи 30-ден 42 хуу чедип турда, 11-18 разрядтар езугаар шалың ап турарларның шалыңының өзүлдэзи 10-13 хуу болур. Эмчилерге хамаарыштыр алыр болза аарыг кижиниң амы-тыны дээш харысалганы чүктөп турар, хөй чылдар дургузунда бедик мергежил чедип алган хирург эмчинин шалыңы чүгле 10 хууга өскөн турар ышкажыл. Шалың амыдыралынга чедишпес, бөдүүн ажыл кылып чоруур улустуң шалыңы өскени эки

болбайн канчаар. Ынчалза-даа тускай мергежилдиг специалистерниң шалыңы база чогуур деңгеле өзер ужурул.

Бо айтырыглар үзе шийтирилетинмээн шаанда, хүн чурумундан дүшпес дээрзи чугаажок.

Дандар ООРЖАК, бюджет комитетиниң даргазы:

— Үш чылдың бюджетди депутаттарның деткимчезин албайн барганының чылдагааннары элээн каш. Оларның аразында кол черни бюджет хоойлузун тургузар бетинде хүлээп алдынган, бюджеттиң үндезинин тургузар ужурул хоойлуларны Чазак озалдап киригени ээлеп турар. Чижээлээрге, транспорт үндүрүүнүң хемчээлин өскөртүрүп дугайында, ооң тус черлериниң болгаш республика бюджетиниң аразында хуваалдазының дугайында хоойлуларны депутаттар чүгле ноябрь 26-да Хоойлужудулга палатазынга хүлээп алган болгай. Ол хоойлулар күш киреринге чедир ам-даа Төлээлекчи палатазынга көөрүнүң, ооң соонда Чазак Даргазының атсалырының, солунга парлаарының процедуразын эртери негеттинер. Үндүрүлгелер дээрге, бюджеттиң долдуртунар кезиниң үндезини дээрзин бистиң уевисте финансист эвесаа кижжи билер. Бо айтырыгга хамаарышкан хоойлулар хүлээп алдынмаанда, бюджет хоойлузун хүлээп алыры дээрге-ле, биле турала хоойлужудулганы хажыдарыдыр. Ындыг эрге депутаттарда чок.

Дараазында чугула чүүл чүл дээрге чонга халас эмчи дузазын чедирериниң программаның акшаландырышкынының чедишпези парламентке ажылдың түңнелинде 79 млн. рубль чедир кызырылганы ОМС Фондузунун бюджетиниң чарыгдалдыг кезинге болгаш ооң чедишпезинге салдарлыг. Ук саннар бодунун ээлчээнде республика бюджетиниң бирги номчулганында бадылаттына берген саннарын бюджеттиң иштиги утка-шынарынга дүшпес болдурган. Бо чүүлду барымдаалап, сессия хуралынга бюджет телеви-

лелин дедир кыйгырып алгаш эде кылгаш, катап киригенин Чазакка саналдадым. Ынчалза-даа, бо саналдан харысалгалыг Чазак кижигүннери ойталаан.

Бюджет сайгарылгазының үезинде чамдык субвенциялар акша-биле хандырттырмаан болгаш оларның хуваалдазы чоруттунмааны илерээн. Ол болза, чижек кылдыр алырга, күш-ажылдың хоочуннарынга коммунал төлөвирлер чорударына чийгелделер-дир.

Депутаттарның талазындан бюджет төлөвилелинге хамаарыштыр кириген чамдык эдилгелери Чазактың талазындан билишкын чок артканы база сессия хуралынга бадылаашкынның түңнелинге салдарлыг болган.

Бюджеттиң орулгалыг кезии транспорт үндүрүүнүң өскени- биле улгадыр

150 аът күжүндөн өөрү күчүлүг автомашиналарның чылда төлээр үндүрүүн өстүреринге хамаарышкан өскөрилгелерни транспорт үндүрүүнүң дугайында хоойлуже киригенин дугайында Чазактың

идепкейин Хоойлужудулга палатазының депутаттары хүлээп алган. Чазакта бо хемчегни чедимчези шала кошкак кижилерге аарышкылыг болбазы-биле чүгле элээн шыдалдыг, аар өртектиг машиналарның эдилекчилеринге хамаарыштыр ажылдап кылган болгаш бо хемчег бюджеттиң орулгалыг кезин улгаттырарынче угланган деп тайылбырлап турар. Ынчалдыр, 151-ден 200 аът күчүлүг машиналарга үндүрүүнүң хемчээли бир аътка хамаарыштыр 10 турганындан 15 рубль чедир, 201-ден 250 аът күчүлүг машиналарга — 15 турганындан 25 рубль чедир, 250-ден өрү — 45 рубль чедир өстүргөн. РФ-тиң хоойлужудулгазында айтып турары болза чурттуң девискээрлери бо үндүрүг хевирин боттары доктаадып ап болур. Маана үндүрүг хоойлужудулгазынче бо кирип турар өскөрилгелер Сибирь федералдыг округта ортумак хемчээлге дүгжүп турарын демдеглээри чугула.

Транспорт үндүрүүнүң дугайында хоойлуже айтыканывыс өскөрилгелер езугаар республика-выстың бюджетинче 2009 чылда орулга кылдыр 2 млн. рубль немей кирер. Ооңтаптыг-ла чартык кезии тус черлерниң бюджеттериниң орулгалыг кезин тургузар болгаш депутаттар база Чазак муниципалдыг бюджеттерге ам-на орукчирик септээринче угланган акша-хөреңги кирер дээрзин ожаап турар.

Чер-черлерде бүртүктеттинген транспорт аймаанга онаашкан үндүрүүнүң кайы хире кезии ук черлерге артарын ол-ла сессия хуралына хүлээп алдынган өске хоойлу доктаадып турар. Ында айтыканы езугаар сумулар бюджеттеринче чыгдынган транспорт үндүрүүнүң 50 хуузу шилчиин. Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның бюджеттеринче транспорт үндүрүүнүң 100 хуузу шилчидери көрдүңгөн.

Чазактың кириген бо хоойлуларын хүлээп ап тура, депутаттар аңгы-аңгы чаданың бюджеттериниң долдуртунары үндүрүлгелер чыылдазының түңнелдинден хамааржыр дээрзин демдеглээн.

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

* Ноябрь 24-те болуп эрткен ээлчег чок сессия хуралына депутаттар 2008 чылдың бюджетинче Чазактың кириген эдилгелерин чаңгыс үн-биле хүлээп алган. Айтырыгның мурнунда саадап турган чылдагааны — «ЧДР» партиязының мурнунда Тыва чонга белек кылдыр чарлаттыг хирезинде республиканың бюджетинден хөй чарыгдалдар үндүрүп туруп туттунгаш, ажылгалга кире берген «Сүбедей» спорткомплексинче ам-даа акша шилчидер дээнинге депутаттарны удурланып турганында болган.

Сессия хуралына ол акшаны бюджет ажылдакчыларының шалыңын төлээринге тургустунган чедишпези дуглаарынче шилчидер деп шийтирни үндүргөш, чөрүлдээлиг байдалды шийтирилээн соонда айтырыг залга олурган депутаттарның шуптузунун деткимчезин алганы ол.

* Ноябрь 26-да болуп эрткен сессия хуралына Хоойлужудулга палатазының депутаттары Россия Федерациязының Чазааның даргазы Владимир Путинниң адынга «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайында кыш удур тургустунган байдал дугайында Кыйгырыгы хүлээп алган. Кыйгырыгы хүлээп алырынга барымдааны уургайының ажылдакчыларының ында байдалга хамаарыштыр парламентке чоруткан чагаазы тургускан. Ажылчыннар уургайга саң-хөө хыналдазын чорударын болгаш ажыл-агыйга конкурстуг эргелелди тургузар дээниниң барымдаалыын хынаарын дилеп турар. Оон аңгыда ажылчыннар амгы үеде уургайда хөмүр-даш курлавыры чүгле чаңгыс айың нормазын тургузуп турары дүвүренчиг дээрзин база хөмүр-даштын чедишпезин эвээжедир дээш ону садарын шегледип турарында хергелелдиг чон дүне хүндүс оочурлап турар апарган дээрзин чагаада айтыпкан.

(Төлөвирлиг).

Надежда ОЧУР

ЧАА ШАЛЫҢ, ЭРГИ ШАЛЫҢ...

● Бодамдар ● Саналдар ● Чөрүлдээлер ●

Сөөлгү он беш чылдың дургузунда бюджет ажилдакчыларының ажилдап алган шалыңын санап тодарадып келген Чаңгыс аай тариф четкизи-биле 2008 чылдың декабрь 1-ден эгелеп байырлажып эгелээр бис. Ынчангаш удавас бюджет ажилдакчыларының акша-шалыңын оларның кылып турар ажылының нарыны, аар-бергежи, үре-түннелдиги, хемчээлиниң улуг-бичези дээн чергелиг чүүлдерни барымдаалап тургаш, санап үндүрер апаар. Ийе, эки-ле эгелээшкн. Мурнунда болза, ажилын карак чаап кылган аттыг болуп олурар кижиле биле карак кызыл ажилдап олурар кижиле кандыг-даа ылгал чок шалыңны ап олурган болза, ам эки ажилдакчы эки шалың алыр аргалыг апаар ышкажыл? Ам-на шупту улус карак кызыл ажилдап кириптер боор ийин оң. Азы чүү деп бодаар силер? Орус чоннуң «Эки болзун деп күзезде-даа, биездеги дег багай болган» («Хотели как лучше, получилось как всегда») дээн чугаазында дег болу бербес ирги бе? Кандыг чүү-даа болза, шалың төлевирин санап үндүрериниң чаа чуруму-биле таныжып алырын оралдажып көрээлиңер. Бо айтырыгга хамаарышкан янзы-бүрү материалдарны «быттап» тургаш билип алган чүүлдерим-биле үлежирин чөпшээрер көрүңер, эргим номчукчу. Ооң-биле кады ук чаартылгаларга хамаарыштыр бодумнуң бодамдарымны, чигзиниглеримни база илередин оралдажып көрей. Чөпшээрешпес-даа болзуңарза, дамчыткан медээлеримниң силерге ажыктыг болу бээринге идегедим.

Чаартылгалар амдыызында федералдыг бюджет ажилдакчыларына хамааржып турарын сагындырып каайн, ынчалза-даа чоорту регионнуң болгаш муниципалдыг бюджеттерниң ажилдакчыларын база ук чаа системаже шилчидери көрдүңер. Бо хүннерде чамдык республика албан черлеринде эки тура-биле чаа системаже шилчип турар черлер бар. Чүгле ол «эки тура» удуртулганың талазындан бүдүү ыйышкын-биле деңге чоруп турары-ла кончуг.

Чаа чурум езугаар, ажилдакчының шалыңы үш кезектен тургустунган болур: оклад (арыг шалың), күш-ажылдың онза байдалдары дээш немелде төлевирлер (кымда бар болдур) база шаңнал акша төлевирлери. Мурнунда шаңнал акшаны бээр болза бээр, ол шаңналды колдуу-ла хостуг ажилчы олуттарның шалыңындан үндүрүп алыр турган. Бодум хуумда ажилдап турган черлеримден шаңнал акша деп чүве ап көрбөзүмүн айтып каайн. Силерниң араңарда база шаңнал акша ап турган аас-кежиктиглер эвээш-ле боор ийин. А ам болза, чаа чурум езугаар, удуртукчу боду албан чериниң бюджетиниң 30 хуундан эвээжес кезээнден шаңнал акша фондузун тургузуп алыр уjurлуг апаар. Бистиң республикада албан черлериниң бюджетиде шалың төлевиринге безин мөлдүк-калдык чедер болур болгай. Ынчангаш шаңнал акша фондузу тургузар артыкшылы кайда боор. Ооң уjurу-биле доктаалды күүседиринче шыр-байгаш, акша-шалыңның өске кандыг-бир немелделерин казып октап, өстүрген аттыг чүүлдер кыла бербезин деп айылызгыңар, федералдыг төптөн ол сорулгаларга көрдүңер немелде акшаландырышкыны декабрь 1-ден эгелеп чорудуп эгелээри доктаатылган. Тодаргайлаарга, нити акшаландырышкын 30 хуу өзер уjurлуг, ол өстүрген акшадан шаңнал акшалар тыпсыр хөрөңгини албан чери тургузуп алыр уjurлуг. Чүгле ол акша кижиле бүрүзүңе барбас, а эң-не эки дээн ажилдыг ажилдакчыларга баар уjurлуг. Ынчангаш ажилдакчының шалыңы ажылының шынары болгаш хемчээлинден дорт ха-

лың төлевирин, шаңнал-макталдарын улгаттырырга ажылгап болур. Ынчалдыр удуртукчулар ажилче эң-не эки дээн ажилдакчыларны хаара тударын кызыдар апаар, ук ажилдакчыларның акша-шалыңы чогуур деңгелдиг болур, а албан чериниң ажылының үре-түннелдиги бедип эгелээр уjurлуг. Ында багай чүү деп? Ынчалза-даа мындыг хевирлиг айтырыглар тургустунуп болур:

Бо чаартылганың түннелинде ажил чоктарның саны немежи берип болурунун айылы тургустунуп келир эвес бе? Азы акша камналгазы чорудар дээш хөй хемчээлдиг ажилды каш-ла кижиге чүдүрүп, оларны сый мунуп туруп бербес бе? Удуртукчуларывыс ажилдакчыларының ажылын чөптүг үнелеп билер кылдыр өөренип ап шыдаар бе? Чүгле даргага «чоок» кижилерниң шалыңы өзүп туруп бербес бе?

Удуртукчу кижиниң талазындан чөптүг эвес шийтпирден камгаланырының кол аргазы – ажилдакчы кижиле бүрүзү шалың төлевириниң кандыг кезектерден канчаар тургустунган болурун эки билер болур уjurлуг. Ажил берикчизи ажилдакчы бүрүзүңе тодаргай негелделер, үнелел хемчээлдерин айткан, немелде төлевирлерни кандыг таварылгаларда, чүү дээш бээрин тодаргайы-биле айттып каан дужаалды үндүрген турар. Ажилды шынар, хем-

чылдың январь 1-ден эгелеп ажил төлевириниң эге хемчээли 2300 рубльден 4330 рубльге чедир өзе бээр дээрзин база сагындырып каалы. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, ам кандыг-даа ажилдакчы 4330 рубльден эвээш шалың албас уjurлуг.

База бир чаартылга – албан черлериниң чонга чедиртинген төлевирлиг дузасындан кирген орулгага хамааржыр. Мурнунда шак ындыг орулганы удуртукчу бодунуң туразы-биле чарыгдар турган (колдуу-ла ук акша удуртулганың карматканынче кире бээр болгулаар). А чаа негелделер-биле, удуртукчу ук кирген орулганың кандыг сорулгаларже чарыгдаттынып турарын тайылбырлаан турар уjurлуг. Ынчангаш ук акшаның бөдүүн ажилдакчыларга четпейн, чүгле каш-ла кижиниң карманнарынга чыдып калыр чүүлдерни болдурбас.

Чүү деп чүү дээр, эки-ле эгелээшкннер-дир. Ынчалза-даа оларның амдыызында эскертинмейн турар четпес талалары чоорту билдинип келири чугаажок. Бодум хуумда таарзынмайн турар чүүлдерим эвээш эвес. Чижээ, башкыларның шалыңын тодарадырда, үндезин оклад-биле немелде төлевирлерни башкы кижиниң эртем-билииниң деңгели, өөредип турар өөреникчилериниң саны болгаш

чээлинге негелделер, шаңнал акша тыпсырынга негелделер дээн чижектиг чүүл бүрүзүң тодаргайы-биле айткан күш-ажыл керээлери ажилдакчы бүрүзү-биле чардынар. Ынчангаш ажилдакчы кижиле бодунуң эргелери дээш ол керээ езугаар туржуп болур. Ооң кадында чаа система езугаар ажилдап эгелээр албан черлериниң ажылы чогуур албан черлериниң шыңгыы хыналдазының адаанга турар болур. Удуртукчу кижиниң талазындан хажыдышкыннар болур болза, хосталгазын казыдарынга чедир шыңгыы хемчеглер алдынары көрдүңер.

Удуртукчунуң шалың төлевириниң база ажилдакчыларының шалыңының хемчээлинден дорт хамааржыр апаар. Тодаргайлаарга, албан черинде ажилдакчыларының ортумак шалың хемчээлинге хамаарыштыр 1-ден 5 чедир катап улуг шалыңны удуртукчу ап болур эргелиг. Ол хемчээл ажилдакчыларның шалыңы өзерге-ле кады өзүп турар болур болгай, ынчангаш ажилдакчыларының шалыңын өстүреринге удуртукчу кижиле боду сонургалдыг болур уjurлуг деп чаа системаның эгелекчилери санап турар.

Кандыг-чүү-даа болза, ажилдакчыларның шалыңы амгы ап турар хемчээлинден чангыс-даа рубль эвээжес уjurлуг деп чүвени сактып алыры чугула. Ол негелде доктаалда шуут тодаргайы-биле бижиттинген. Ооң кадында 2009

үелер тургулаан. Ындыг таварылгаларда дыка хөй урулар күзүн деңгелинге эртем-билигн чедип ап шыдавайн, школаны каапкаш баргылаар турган. А башкыларның санын эвээжеткеш, шалыңын өстүрүп каан дижек. Ол башкыларга ажилдыг хемчээли улгадып, уруларга бээр билииниң шынары кудулап эгелээри чугаажок. Түннелинде база-ла өөреникчилер когарат үнер.

Эмчилерниң ажылын канчаар үнелээр? Хөй аарыг улус келген дээш бе азы аарыг улустуң саны эвээжээнин көөр бе? Бир болза экирий берген кижилерниң санын көөр бе? Санының хөйүн көөр болза, кевин-херекчок чүүлдер дээш кижилерни эмнелгеже сөөртүп туруп берзе кончуг, а эвээжээрин көөр болза, аарыг улусту хүлээп албайн туруп берзе кончуг. А аарыг кижиниң кадыкшылының экижээнин көөр дээр болза, чедир эмневейн, экирий берген сен дээш үндүр октап туруп бербес бе?

Бо мээң бөдүүн кижиниң бодамдары-дыр, угаанныг улус чогуур негелделерни эмчилерге-даа, аарыг улуска-даа таарымчалыг кылдыр ажилдап кылып-даа каары чадавас. Ынчалза-даа мен бодаарымга, чоннуң эң-не үнелиг эртинелери – угаан-медерели болгаш кадыкшылы дээш харылап турар кижилерниң ажылын тодаргай негелделер езугаар үнелээри болдунмас. Оларга негелделер салып, кызгадап турбайн, хостуг, кандыг-даа кызыгаарлашкын чокка ажилдаар арганы бээр болза эки. Эртенги хүнү дээш доктаамал коргуп олурар башкы, эмчи чоннуң угааны болгаш кадыкшылы дээш демиселге бүрүңү-биле бердинип шыдавас болур. Ону кажан-чежен четче билип эгелээр улус боор бе?

Дараазында таарзынмас чүүлүм – удуртукчу кижиге шалың төлевирин хевирлээр бүрүн эргени бергени. Чежемейниң күш-ажыл керээзинде тодаргай бижиттинген бол, хоойлу-дүрүмнерде быжыглаттынган бол, ук негелделерни оюп эрте бээр оруктарны удуртукчулар демей-ле тып алыр. А бөдүүн ажилдакчылар олар-биле демисежиринден коргар болуру чугаажок. Бо үеге чедир ажилдакчызынга хамаарыштыр хоойлу-дүүшпес чорук кылган дээш ажылындан дүжүрткен удуртукчу дугайында дыңнап-даа көрбөзүмүн шын. Судка удуртукчунуң шын эвес кылдыны бадыйткатынган соонда безин, штраф, төлевирлер албан чериниң кырынга дүжер, а кол буруулуг удуртукчунуң карманнарындан чангыс көпей безин хавыртынмас болур болгай...

Ынчалза-даа эгелээшкнниң эки талалары чугаажок хөй дээрзинге чөпшээрешпес арга чок. Чүгле ук чаартылгаларны амыдыралга шын боттандырырындан бүгү чүве хамааржыр. Бистиң салым-чолувус шийтпирлеттинип турар үеде чүгле өскелерге көрнүп олурбайн, шимченилинер, чонум. Чыда өлүр чылан эвес, «амгы шалыңывыс-ла эвээжес болза, ола-ыйнаан» деп шүшпөң бодамдардан адырлылыңар. Бис эки ажилдап шыдаар бис, ынчангаш шалыңывыс база эки болур уjurлуг. Боттарывыстың эрге-ажыктарывыс дээш черле тутчуп өөренип алылыңар. Ынчан бо чаа система силер биле биске ажыктыын көргүзе бээр чугаажок.

Композиторлар мөөрейинге уткуштур

«ЧАРАШ ЫРЛАР КУТТУЛУЗУН-НА!»

Корр: — Амыр Сатович, Тыва Республиканың Композиторларының чогадыкчы эвилелин дарагы бооп ажилдааш, чаа-ла бир чыл чедип турар-дыр силер. Силерниң болгаш өске-даа эштеринерниң чогадыкчы ажилында бо чыл кандыг болганын чугаалап берип көрүңер.

А.Хоюгбан: — Чогуу чогадыкчы ажил-үлөмге мээң дарга адым каяа улуг дуза чедирген деп, харын-даа янзы-бүрү органиастыг болгаш ажил-агыйжы айтырыглар дээш хей үе чарыгдар апаргандан башка. Ынчалза-даа хире-шаавыс-биле чогаал ажилындан салдыкпайн, чонга чараш, национал хөөнүг хөгжүм-аялгаларны бараалгадырын кызыдып-ла чоруур бис. Бо чылын Бии-Хем, Чөөн-Хемчик дугайында ырыларның база Сүт-Хөл кожуунун ыдык ырызының мөөрейлеринге кириштивис. Хоочун коктуг дээр болгай, бо мөөрейлерге Кара-Кат Ооржак, Владимир Серен, Владимир Монгуш, Анатолий Монгуш, Сергей Бадыраа, Керт-оол Данзын болгаш өскелер-даа шынарлыг чогаалдарны бараалгадып, шаңнал-макталдарга төлептиг болганнар. Ылаңгыя Мөңгүн-оол Кууларның сөзүңге Кара-Кат Ооржактың бижээни Сүт-Хөл кожуунун ыдык ырызы чедиш-кинниг чогаал болган деп демдег-леп болур. Аялга бижип чоруур аныяктарывыс аразында база-ла хоомай эвес ырларны сөңнеп чоруурлар бар. Оларга Бай-Тайгадан Алдын-Байы Херекти, Чадаана-дан Мариана Монгушту, Чаа-Хөлдөн Юрий Туң-оолду хамаарыштырып болур. А Чадаанага болган мөөрейге бирги черни Кызылдың уран чүүл училищезинин доозукчу Томас Монгуш алганын демдеглевес аргажок. Ынчалза-даа Тываның Улустун чогаалчызы С.А. Сарыг-оолдун 100 харлаанынга тураскааткан ыры мөөрейинге хоочуннар база катап шылгараан. Дагба Санчыйтың «Ынакшылың

черле кагба» деп ырын Элегес-Аксы школазының башкыларының квартиды ырлааш, бирги черни алган. Мөңгүн-Тайгадан Донгак Буян Каа-Хемде чурттап чоруур хоочун композитор Каң-оол Донгактың «Чадаган» деп ырын ырлааш ийги черге төлептиг болду.

Композиторлар национал парктын конторазында бактап турар өрээлинге ыраксынмайн, доктаа-мал кээп, чогаалдар сайгарылгазын кылып, дуржулгалыг эш-өөрүнүң арга-сүмезин ап турарлар. Үениң агымындан чыда калбайн, чаа информастыг технологияларның дузазы-биле нота парлагазын, фонограмма бижидилгезин шингээ-дип, ажыглап турарлар. Бо талазы-биле бистин билдингир нотогра-фывыс Мерген-оол Нурсаттың кирип турар үлүг-хууун демдеглевес аргажок.

Корр: — Моол күрүңеде чурттап чоруур тыва аймак-сөөктүг чонувустун ырларын чыып, шинчилээр талазы-биле чогадыкчы экспедиция дугайында чүнү чугаалап болур силер?

А.Хоюгбан: — Бо — республиканың Улусчу чогадылга төвүнүн, эң ылаңгыя алдарлыг ыраажы-выс Юлиана Ондарның хууда идеп-кейи-биле боттанып турар Сенгел тываларының «Мен — тыва мен» деп сурагылыг ыры-биле адаан узун хуусаалыг чогадыкчы төлөвилел чүве. Ук идеяны Тываның Чазаа-нын, Культура яамызының талазындан берген моральдыг болгаш материалдыг деткимчени чедир-генин демдеглевес аргажок. Маңаа бистер, композиторлар, база үлүг-хууусту кириштирер аас-кежик-тиг болдувус. Баян-Өлгү аймактын Сенгел сумузуңга тыва ырларның мөөрейин эрттиргенивис солун болгаш моон соңгаар ажылдаа-рынга ажыглар хей чогадыкчы материал чыгыдарыңа идилиг болган. Келир чылын Хомду аймак-ка мындыг янзылыг мөөрейни эрттирери-биле аймак депутады

тыва сөөктүг Батмунх, аймак театрының артизи Долгармаа баштаан идепкейжи бөлүктү тургустувус, бо талазы-биле белеткел эгелээни ол.

Корр: — Ыры дугайында чугаа болурга-ла, дыка хей көрүк-чүлеривис, дыңнакчыларывыс чингине тыва аялгаларывыстың чидериниң кырында келгенин демдегледип, дүвүрөп турарын билер бис. Эң ылаңгыя, аныяктарывыстың чогадып турар чамдык аялгалары шуут-ла тыва-зывас дээрзин чүү деп бодаар силер?

А.Хоюгбан: — Мында аныяктарывыстың талазындан бичии-даа буруу чок. Кандыг-даа чүлдүн сай-зыраарыңа ону долгандыр турар хүрээлели эң улуг салдарны чедирер. А бистин аныяктарывысты кара чажындан эгелеп хөгжүм талазы-биле кандыг хүрээлел бүргөп турарын силер кончуг эки билер силер. Колдуунда европейжи аялгалар-ла болгай. А оларга боттарының сеткилинден дыйтып үнүп турар чогадыкчы энергиязын чарыгдары эргежок чугула. Олар А.Чыргал-оолдун, Р.Кенденбилдин, Б.Чүлдүм-Сүрүнүн, амгы-даа бистин чингине тыва аялгалар бижип чоруур композиторларывыстың кайгамчык чараш ырларын кайыын дыңнаарларыл? Маңаа сөөлгү үеде ыры культуразының талазы-биле херин базымнарлыг хөгжүп орап кожа чыдар Моолда байдалды демдеглевес тур мен. Ында даң бажындан эгелеп, телевидение, радио дамчытыр кайгамчык чараш ырлар куттулуп-ла турар. Шынал-ла, төрөөн черин, чонун алгап ырлаан клиптерни бо кижиге дыңнааш, сөзүн билбес-даа болзуңар, сеткилинге чоргаарал чайгаар-ла оттуп келир чорду. Моолдун сурагылыг композиторлары боттарының чаа ырларын таныштырып, улуг концерттерни удаа-дараа органиастап турарлар. Улан-Баторнун муң ажыг олуттук залдарын чон шыгырт долдур

олуруптары чаңчыл апарган. Ынчангаш орус улустун «шаанчакты шаанчак-биле ушта шавар» дээн ышкаш, тыва национал хөөн-биле долдунган аялгаларны хейү-биле чогадып, ону бүгү-ле болдунар байдалдар-биле чонга чедирип бараалгадыры чугула. Ынчан аныяктарывыс чингине тыва аялгаларже көрнүп кээри чайлаш чок. А, уран-чечен салым-чаяан оларда бар. Радио, телевидениеге тыва культураның шылгараңгай чогаалдарын непередири-биле бо хүнде ышкаш, каш-ла секунда эвес, а ша-шагы-биле дамчыдылгалар херек. Мону үениң негелдезинге дүүштүр кабельдиг телевидение дузазы-биле-даа чорудуп болгай. База бир кол чүве, ыр чогадып чоруур кижилерниң, композиторларның авторитедин, хей-аадын көдүрүп, оларга деткимчени кылып, янзы-бүрү мөөрей, көрүлделерни органиастаары. Дараазында чугула чүүл, мөөрейни чүгө эрттирер каарында эвес, а оң түннелинде чаа ырларның номнарын, аудио-, видео-дисклерин үндүрери, ол ырларны профессионал болгаш бот-тывыңгыр күүседикчилерге саналдап, өөредир ажилдар-дыр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бүгү-ле культура ажилдакчыларының демнежи ажилдары чугула.

Корр: — Композиторлар аразында чарлаттыңан «Экер эрни алгап ырлаал!» деп мөөрей болур деп дыңнаан бис.

А.Хоюгбан: — Ийе. Композиторлар чылдың-на кандыг-бир темага ыры мөөрейин эрттирерин саналдап, эрттирер турар улус. Бо чылын өг-бүлөгө болгаш эр кижиге хамаарышкан ырлар мөөрейин эрттирер дээн бистин саналывысты Тываның Чазаа болгаш ТР-ниң Культура яамызы деткээ. Ынчангаш декабрь 4-те Улусчу чогадылга бажыңыңа бо мөөрейни Республиканың улусчу чогадылга төвү-биле демнежи тургаш эрттирер бис. Республиканың композиторларын маңаа идепкейлиг кир-жирин дыңнаптышаан, үстүнде адаан темага тураскааткан чараш ырлар төрүттүнер-ле боор деп идегеп каалынар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ
чугаалашкан.

ӨГ-БҮЛЕНИНҢ КОЛ ҮНДЕЗИНИ — АДА-ИЕ

Чырык өртемчейге чурттаар кылдыр чаяттыңан кижилерниң амыдырал-чуртталгазының кол утказының дугайында, бодумнун эрткен чуртталгамның өөрүшкү-маңайлыг, муңгарал-деңгелдиг оруунун дугайында, көрүп-билип алган дуржулгандан, бодап чоруур бодалдарымын төрөл чонумнун, аныяк-өскеннерниң келир үеде аас-кежиктиг амыдыралыңа бичии-даа болза дуза болуру чадавас боор деп бодааш, мону бижидим.

Мени Ооржак Май-оол Семис-оолович дээр, өскөн-төрөөн черим, ак-көк Тываыстың бир онза чараш булуңу — Чыргакы хемниң эринде турар Чыраа-Бажы, Чыргакы, Элдиг-Хем суурлары. Амгы үеде Кызыл хоорайда өг-бүлелиг, ажы-төлдүг, аас-кежиктиг ажылдап-чурттап чор мен.

Бир-ле дугайында кижилерни чырык өртемчейге төлептиг чурттаар кылдыр чаяган ада-иелеривис бистерни бо делегейге бодараткаш, боттарының амыдыралчы эртем-билин, арга-дуржул-газы-биле төлептиг кижилер бол-зун дээш, азырап өстүрүп каан, бистерниң бодаракчы-чаяакчывыс, амыдыралче шын оруктун айтып берген, эң хүндүткелдиг, ыдыктыг бурганнарга дөмей, эң чоок, эргим кижилеривис деп билер мен. Шынал-ла, олар чок турган болза, бистер бо өртемчейге канчап төрүттүнүп бодараар бис.

Өг-бүлөдө аас-кежиктиг амыдыралдың эң кол үндезини өг-бүлениң эр, херээжен ээлеринде. Олар бот-боттарың хүндүлөжип, дыңнажып, ажы-төлүңге езулуг ханы ынакшылдыг, кандыг-даа үүлени бүдүрерде баш бурунгаар

сүмележи, демнежи, өг-бүлениң акша-хөрөңгизин эң-не чугула ажыл-үүлени бүдүреринге шын чарыгдар, быжыг найыралдыг чурттаар болзувуса, өг-бүлениң амыдыралы чайгаар-ла аас-кежик-тиг болуру албан. Өг-бүлөдө амыдырал чаңгыс-деминг, эптиг-чөптүг, быжыг найыралдыг доктаамал турар болза, ында чурттап турар кижилерниң кадыкшылы быжыг, сагыш-сеткили оожум-топтук, кезээде өөрүшкү-маңайлыг, соң даартагы амыдыралче быжыг туруштук, бүзүрелдиг көрүштүг болу-рун эскердим.

Өг-бүлениң аас-кежиктиг амыдыралының эң кол башкарыкчы шимчедикчизи — өгнүн эр ээзи болур. Ол кижиге езулуг эр мөзү-шынарлыг, мерген угаанныг, эртем-билиг, мөге-шыырак, эр кижиниң ажылдарын кылып билер, өгнүн иштинин, ажы-төлүнүн хүндүт-келин чаалап алган, оларыңа ханы ынак, хүндүткелдиг, ажыктыг сүмелерин бээр, өг-бүлениң кол чөлөнгичи, чөмгөрикчизи болурун амыдырал көргүскөн. Төөгүдөн бээр ындыг чораан. Өгнүн херээжен ээзи, өг-бүлениң эр ээзин кончуг хүндүлөп, дыңнап билер, өг-

бүлөдө амыдыралдың быжыг найы-ралдыг байдалының эң кол кам-галакчызы, өг-бүлө кижигүннери-нин аразында харылзааны быжыг-лаар, кижизидикчи, езулуг психо-лог башкы ышкаш болур. Эптиг-эвилең аажы-чаңы, мерген угааны-биле аас-кежиктиг амыдыралды доктаамал тудуп шыдаар, холу чөмзиг, херээжен кижиниң кылыр ужурулуг ажылын кылып билер, кезээде езулуг херээжен чараш мөзү-шынарын салбас, частып келген чараш чечек ышкаш чазык чаңнап, бодун алдынып билер ужурулуг.

Маңаа чижек кылдыр, амгы үеде езулуг шын амыдырал-чурттап чоруур, чон аразында хүндүткел-диг, бодумнун билирим эш-өөрле-рим аразындан чаңгыс чижектен кириер. Бодумнун институтка ка-ды өөренип чораан эжим Саая Кызыл-оолдун, Саая Титов — ба-жамның өг-бүлелери үстүнде би-жээн, амыдыралдың эң эки езула-сагылгаларын сагып билер, аас-кежиктиг, чон аразында хүндүт-келдиг чурттап чоруурлар.

Өгнүн херээжен ээзи иң аажы-чаңы, мөзү-шынары, үстүнде би-жээн чүүлдерге дүгжүп турар бол-за, кандыг-даа аажы-чаңы багай, эртем-билини куду, арага-дары ижер эр кижилерни эдип чазап аптарын амыдыралдан көрдүм. Бир эвес өгнүн херээжен ээзинин аажы-чаңы, мөзү-шынары үстүнде би-жээн эки мөзү-шынарга дүүшпес болза, өгнүн эр ээзи чеже-даа эр-тем-билини шыырак, аажы-чаңы

топтук-томаанныг, ажылгыр-кежээ болза, ол кижиниң эки бүдүжүн үрөп, бодунун аайыңга кирип, арага-дарыже сундугуп, ажы-төлүнүн кадыынче, өөредилге-кижизидилгезинче сагыш салбас-тап, өг-бүлениң акша-хөрөңгизин кайы хамаанчок чарыгдал тургаш, амыдырал-чуртталгазын баксыра-дып алырын билер бис. Маңаа чижек кылдыр, ындыг өг-бүлелер дугайында биживес бодай бердим. Оларны чон эки билер.

Оң-биле чергелештир төрөөн чуртувустун чедишкинниг бурун-гаар хөгжүлдэин чедип алырыңа, биче хемчээлдиг күрүнежигеш, өг-бүлениң амыдыралының деңге-линден кол хамаарырын демдег-левишаан, бистин чуртувуста чурт-тап турар хей национал чон, ылаң-гыя тывалар бот-боттарывыстың аразында найыралдыг, ынак, хүн-дүлөжип, демнежи, «улугну улуг деп, бичини бичи деп» чурттаар болзувуса, Тываның төлептиг ээлери болурувуса кандыг-даа чигзиниг чок.

Ынчангаш ада-өгбелеривистин салгал дамчып келген чаагай чаң-чылдарын, езулалдарын, кижизиг мөзү-шынарын ажы-төлүүскө дам-чыдып берип, эптиг-эвилең хүндү-лээчел, дузааргак чоруувусту амы-дыралга боттандырып, оң шы-нарын, утказын амгы үениң хөг-жүлдэинге дүүштүр чаартып шы-даарывыска бүзүрөп чоруур мен.

Май-оол ООРЖАК.

Кызыл хоорай.

ХҮРЕШТЕН ТӨРҮТТҮНГЕН ЫРААЖЫ

Тыва кижиге Хураганнарны бил-бес мен дээр болза, арай-ла эпчок апар боор. Оларны Россияның-даа, делегейин өске чурттарының-даа мөгелери билер. А Тес-Хемниң чону оларның шуптузун Иваннар дээр, Кара-Иван, Сарыг-Иван дээш, оон-даа ыңай шолалап чоруй баар. Херек кырында Василий, Сергей, Владимир, Николай деп халыш-кылар, Ира деп дүңмалыг. Оларның адазын Хураган-Сарыг дээр, Тыва Автономнуг областың мөгези чораан.

Иванның оолдары иваннарның башкылыгы школага өөренип эгел-зэн, бүдүн өг-бүлениң мөгелер бо-лу бээрин кым-даа билбээн. Чыр-галанды 7 чыл школазынга, черле бүгү кожуунга, хүреш бөлгүмү-даа турбаан. Мөгелерниң чылда чаңгыс катап хүрежир хүнү — кожуун маевказы, ол-ла. А ам байырлал бүрүзү — хүреш.

Иван Доржуевичиниң ылап-ла Иван аттыг огу (Сарыг-Иван) Са-магалдай школазынга-ла тергии-деп эгелзэн. Ол Забайкаленин шери округунга баргаш, СССР-ниң Чепсектиг Күштериниң ийи дакпыр чемпиону болган. 1980 чылдарда Олимпий оюннарының чыынды командазының кежигүнү турган. Сөөлүнде дзюдо болгаш самбо хүрештерге делегей маргылдаа-зынга ийи улаштыр чемпионнаан. Оң дуңмалары хей удаа шүглүп чораан чемпионнар, СССР-ниң спорт мастерлери. А Кара-Иван Чи-таның шери кезээңге 22 чыл тре-нерлээн. Ынчалза-даа мен бо удаа-да мөге Хураганнарны эвес, ыраа-жы Хураганы бижиир бодадым, а ол — Сергей Иванович Хураган.

Ол — Бурятияның чыынды ко-мандазының кежигүнү, хостуг хү-решке республиканың чемпиону, 1978 чылда Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының спартакиадазының хүлөр медалы-ның эдилекчизи. Ынчалза-даа ону чогадыкчы ажыл, уран чүүл хаара туду берген. Ону спортзал эвес, сцена салбастан.

Сергей 1986 чылда күрүнениң Гнесиннер аттыг хөгжүм учили-щезин Орлан Дамба-Хуурак, Эзир-оол Монгуш, Анатолий база Эль-вира Докулактар, Айдын база Луи-за Мортал-оолдар-биле кады доос-каш, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга ажылдай берген. Оң соонда Новосибирскиниң Күрүне консерваториязынче өөренип кир-ген. Маңаа өөренип тургаш, «Деле-гей улустарының ырылары» кон-курса тиилекчи болган.

Ыраажы Сергей Хураган аңгы-аңгы чогадыкчы бөлүктөр-биле база чедишкинниг ажылдап кел-ген. Чижээлээрге, 1992 чылда Вла-димир Орус-оолдун удуртканы бө-лүү-биле кады голланд композитор Хюстун «Авангард-опера» деп телевидение киришкен. 1997-1998 чылдарда Тюркской организация-зының Турцияга база Сонгу Кипрге эрттирген түрк дылдыг улустары-ның опера фестивалына Эльвира Докулак, Эремаа Ооржак үжелзэн чорааннар. Ол Тывада улустар ара-зының «Хөөмей» эртем төвүңге база ажылдаан, А.Чыргал-оол ат-тыг уран чүүл училищезинге баш-кылап турган. Ам — Күрүнениң Виктор Тока аттыг симфониктиг оркестринин кол ыраажызы-даа болза, В.Нагорныйның удуртул-газы-биле орус улустун хөгжүм херекселдеринин оркестринде база ажылдавышаан.

Поль Робсон, Сандый Бода, Сат Дамба-Доржу... Оларның ырлаары онза-даа болза, Сергей Хураган-ның үнү бир янзы. Дыңнап көрүңер даан.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

Чылдар болгаш кижилер

«РЕВИЗОР КЕЛ ЧОР!»

Хүлер-оол Хертек 1941 — Демир Чылан чылының ноябрь айның 7-де Кызыл хоорайга ажылчын өг-бүлөгө төрүттүнген. Эрткен чүс чылдың бежен чылдарының төнчүзүнде Кызылдың башкы училищезин дооскаш, адазының алыс чурту — Бай-Тайганың Дөң-Терек, Тээли школазынга эге класстар башкылап ажылдаанындан ооң күш-ажылчы базамы эгелээн. Оон дараазында өөрөдиге чылында Өвүрнүн Хандагайты ортумак школазынга хөгжүм болгаш күш-культура башкызы болуп ажылдаан.

Хертек Хүлер-оолдун амыдыралчы езулуг туружу, салым-чаяны башкы ажылы эвес болуп, ол мергежилин бухгалтер-экономист тускай эртемге солугурунга чедирген. Ол 1963 чылда Москва-ның кооператив институтунун экономика факультетинин студентизи болуп берген. Ол институттун бирги, ийги курстарын эки өөренип дооскаш, 1965 чылда Тываның хергелекчилер ниитилелинин организастыг килдизинин инструктору болуп ажылдавышаан, өөрөдигезин Москвадан Новосибирскинин совет садыг-кооператив институтунун бот-өөрөдиге салбырынче шилчиптирип алгаш, ол өөрөдиге черин 1969 чылда бухгалтер экономист тускай дээди эртемниг болуп дооскаш, диплому холга алган.

Хүлер-оол Серен-Чимитович Хертектин сан-чугаайлар, экономика-биле холбашкан саң-хөө болгаш контроль-ревизия ажылдакчызы болуп, 2006 чылдың төнчүзүнде 65 харлаан үезинге чедир соксаал чокка уламчылаан. Амыдыралдың хүн бүрүдеги өскерилгелеринден чыдып калбайн, бодунун билиин доктаамал бедидип ап чорууру-биле, арга-дуржулгазының улам-на нөмөжип, мөөңнөттинип көвүдээни-биле, саң-хөөнүң бүгү талаларын тергиин эки билер ажылдакчы болу бергенин, «Саң-хөө ажылының тергиини» деп шынзылга болгаш херек демдээ бадыткап турар. Аңаа немей «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг аттын эдилекчизи база апарган.

Х.С.-Ч. Хертек 1965 чылдан эгелээш, Тываның хергелекчилер ниитилелинге 1983 чылга чедир, он сес чылдарда үзүк чок экономист, бухгалтер, кол экономист болгаш

Х.С.-Ч. Хертек.

килдис эргелекчизи болуп ажылдап келген. Ол хире үр хуусаада ажылдап келгеш, бо ниитилелдин бурунгаар хөгжүүрүнге, эң ылаңгыя бухгалтер учедунуң экижиининге, экономиктиг анализтерни кылырынга чедир кылдырмайн турар чүүлдерни илередип, чедир ажыглаттынмайн турар курлавырларны чөптүг, шын ажыглаарынга үлүүн киирген. Тываның бүгү районнарын кезип, чер-черде ажылдар-биле таныжып, чедер-четпестерни илередип, боттук арга-сүмелерни ол-ла черге берип, четпестерни дарый эдип алырының оруктарын, аргаларын айтып берип чораан. Хүлер-оол Серен-Чимитович хергелекчилер ниитилелинге ажылдап чораан чылдарында өре-самыгдалды болдурбас, а болу берген таварылгада ону дораан дедир эгидерин, төлөттирерин чедип алыр дээш кызымак ажылдап келген.

Хүлер-оол Серен-Чимитович Хертек 1981 чылдан эгелеп, Тыва АССР-ниң Саң-хөө яамызының контроль-ревизия эргелелинге

шилчип келген. Баштайгы чылдарында ревизор болуп ажылдааш, ревизия-хыналдалар кылып чорударының шынарлыгын, ол хыналдаларының түңнелдерин бижээн актыларның сөс-домааның чедингирин яамының удуртулгазы эскерип көргөш, ону ук эргелелдин начальнигинге томуйлаан. Ол ажылга 2007 чылга чедир ажылдааш, Россия Федерациязының Президентизинин Чарлыы-биле «Россия Федерациязының алдарлыг экономисти» деп хүндүлүг атка четкен. Бо дээрге кайгамчык улуг үнелел болгаш шаңнал-дыр. Тывада бо хүндүлүг атка четкеннерниң саны эвээш.

Хүлер-оол Хертек-биле дөртөн ажыг чылдарда эдержип, ажыл-агыйыс аайы-биле хөй удаа ужуражып, чугаалажып келген бис. Мээң саң-хөө шугумунга ажылдап чораан үелеримде бодунуң арга-сүмезин берип чораанын утпас мен. Кайгамчык дузааргак, биче сеткилдиг, хүндүлээчел кижиле болгай. Кезээде-ле каттырып, хүлүмзүрүп чоруур, омак-хөлүг аажы-чаңы ам-даа хевээр.

1990 чылда бүгү чуртка экономиктиг реформа деп ужу-бажы орта билдинмес өскерилгелер эгелээн. Дыка хөй ажыл-агыйлар, организациялар буурап дүшкүлээн, а чамдыктары ийи-чаңгыс алыксак-чиксек кижилерниң хуузуңда өнчүзү кылдыр шилчий бергилээн. Ол үелерде саң-хөө ажылдакчылары күрүнениң өнчү-хөреңгизин, акша-төгериин өске оруктарже чорутпас дээш, ажыл-агыйның болгаш өнчү-хөреңгиниң кайы-даа хевирлеринге шыңгыы контрольду тургузуп турган. Ол амыр эвес ажылга эң идепкейлиг киришкеннерниң бирээзи мээң бо бижи олар чүүлүмүн маадыры ол. Ылаң-ла ооң чоруткан ревизияларының, хыналдаларының түңнели-биле дыка хөй хажыдышкыннар илереттинген. Ол хажыдышкынарның чамдыктарының харыызы элээн хөй албан черлеринин организацияларның удуртукчуларына шыңгыы «согуг» болуп, ээлеп органы чымчак сандайларын чалып, харын-даа кем-херек адаанче-даа киргилээннери

бар. Чүгле сөөлү 5-6 чылдарда безин ооң кылып чорутканы ревизияларының болгаш хыналдаларының түңнели-биле 45 млн. рубль хире түнге саң-хөөнүң хажыдышкыннары илереттинген. Х.С.-Ч. Хертектин бедик профессионал мергежилин, байлак арга-дуржулгалыг болгаш шыңгыы негелделин барымдаалааш, Саң-хөө яамызының контроль-ревизия эргелели эң берге болгаш нарын хыналдалар чорударына даалгаларны болганна чок аңаа бээр турган, а ол идегелди эң-не харысалгалы-биле кончук шынарлыг кылдыр күүседир турган. Ол дыка хөй аныяк саң-хөө ажылдакчыларына арга-дуржулгазын дамчыдып берген. Оларның идегелдиг, хүндүлүг дагдыныкчызы болуп артып калган. Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының бирги класының чөвүлекчизи Хүлер-оол Серен-Чимитович Хертектин дөртөн ажыг чылдарда чонунга, күрүнезинге бараан болуп келген оруундан, кылып чорааны бөдүүн ажыл-ижинден аныяк салгалга өөрөдиглиг дыка хөй чүүлдерни кылган.

Бөдүүн ажыл-ишчи, тускай эртемниг кижиниң чырык өртемчейге алдан ажыг чылдарда чурттап эрткен үезинде ниитилелге онзаланып көзүлгөн чамдык талаларын көргүзүксээн, чугаалаксаан чүүлүм — ооң спортка хандыкшылдыгы болгаш хөй-ниитинин амыдыралына идепкейлиг кирип чорааны. Х.С.-Ч. Хертек черин узун, бедийн халыырынга, чадаг чарышка, хол бөмбүү болгаш баскетбол ойнаарына онза сонугалдыг кижиле. Институтка өөренип турувуста хол бөмбүүнге институттун шилиндек командазының кежигүнү турду. Дурт-сыны чеже-даа чавыс болза, ойнаарының техниказы тергиин чараш, эң ылаңгыя бөмбүктү бастаар кижиниң чагыын езугаар көдүрүп бээр бир янзы онзагай. Кызылдың башкы училищезинге өөренип чораан чылдарында хол бөмбүүнге училищениң шилиндек командазының кежигүнү болуп, ол үеде республикага ат-сураа билдингир спортчу Аракчаа Седип-оол-биле кады ойнап чораанын бола чугаалай бээр кижиле. 1959 чылдың күзүнде ССРЭ-ниң бүгү республикаларының, областларының башкы

училищелеринин бирги чери дээш Калининград хоорайга болган маргылдаага Тываның башкы училищезинин Седип-оол Аракчаага баштаткан командазы хол бөмбүүнге бирги черни, баскетболга ийги черни алганын ол чоргаарал-биле чугаалаар. Хүлер-оол Серен-Чимитовичиниң назы-хары чеже-даа улгады берген болза, ол ам-даа үе-чергелери хоочуннар-биле хөл шыдыраазы, бильярд ойнаарын кагбаан.

Хүлер-оол Серен-Чимитовичиниң өөнүң ишти Светлана Нордуповна Тыва телевидениениң хоочун ажылдакчызы чораан. Ол каш чылдар бурунгаар аар аарыгга таварышкаш, өг-бүлезинден, чырык өртемчейден чарлып чорутканы чүгле Хертектиниң өг-бүлезинге эвес, үр үеде кады ажылдап келген эш-өөрүнге, чоок дөргүл-төрелдеринге улуг чидириг болган.

Улуг огул — Роман Монгуш. Ол Тыва Республиканың Дээди судунун судьязы, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг. Бичи уруу Вероника Хүлер-оол-овна Кызылдың 15 дугаар школазын кончук эки дооскаш, Иркутски-нин күрүне университетинин даштыкы дылдар факультетинин үшкү курузунда өөренип турар.

Бухгалтер, экономист, ревизор... Бо сөстөрү адаарга-ла, ааска эптиг, чугаалаттыгыр, а херек кырында бо мергежилдерге бердинген, чаңчыккан кижилер, күштүг тура-соруктуг, чаңгыс черинге олура ажылдаарына шыдамык, чонунуң кандыг-даа негелде-хомудалдарына оожум-топтук, кижилериниң угаан-сөдерелинге кирип бүзүредиптер медресе-домактыглар болур дээрзин бодунуң эктимге чүктөп эрткен болгаш, билер мен. Ынчангаш шыдамык тура-сорук чок кижилер чеже-даа дээди эртемни чедип алза, бухгалтер, экономист болуп ажылдап шыда-дээш дээрзин амыдырал бадыткап турар.

Хүлер-оол Хертектин кады ажылдап чораан эш-өөрү ону көрүп каар болза, «Ревизор» азы «Ревизор кел чор!» деп баштакта-нып чугаалаарлар. Хоочун эжим «Ревизор» деп онзагай атка четкен ол-дур ийи...

Маадыр-оол ДАНЗЫН,
күш-ажылдың хоочуну.

ШОЙГУ ДАРГА-БИЛЕ КАДЫ...

1942 чылда Тываның аныяктарының Революстуг Эвилелиниң Барыин-Хемчик кожуунунун пионерлериниң кожуун бюрозунун даргазынга ажылдап турган мен. Бир хүн кожком секретары Айдың Маады: «Сени ТАРЭ ТК келдирип тур, баар болган-дыр сен» — дидир. Чеде бээримге, ТК-ның секретары Очур «Силерни Өвүр кожуунунун Аревз кожкомунун агитация-пропаганда килдизинге ажылдадыры-биле чугаа кылыр дээш келдиртис» — дидир. «Пионер ажылын сонугураа кижиле мен, ажылымга ажылдап тургаш, Аревз ажылын кылырынга кады ажылдап турар өөрүмнүң арга-дуржулгазын шиңгээдип ап көрейин» — дидим. «Хөй чугааның херээ чок, силерни Өвүрге ажылдадырын сүмележип дугурушкан улус бис, бүзүрелди шынзыдып ажылдаар апаар-дыр-ла» — деп, дарга чугаазын доосту.

Ол үеде Өвүр кожуунунун даргазынга авамның дунмазын алган честем кижиле ажылдап турган. Ону бодааш, чөпшээрештим. «Кажан, канчап чедер кижиле мен?» — дээримге, «Улаглап чорааш, чеди хонуктан эртпейн, ажылче үнген турар силер» — деп, дарга даалга берди.

Хандагайтыга 1942 чылдың октябрь айда чеде бергеш, Аревз кожкомунга кире бээримге, хүрөң тоннуң, ортумак дурт-сынның, тырың эт-ханның, калбак, хүрөң арынның эр олур. Мени көрүп кааш: «Кайда силер, кайыын келдинер?» — диди. «Барыын кожуундан келдим» — дээримге, «Адыңар кымыл?» деп айтырды. «Саая Сюрюн» — дидим. «Дыңнаан-дыңнаан» — дээш, холум тудуп мендилешти. Чугаалажып олургаш: «Адыңар кайызы ирги?» — деп айтырдым. «Кара-Хөл чурттуг мен. Чадаананың солун черинге ажылдап турдум, ам мында ТАРЭ кож-

комунун пионерлерниң кожуун бюрозунун даргазынга ажылдап тур мен. Адымны Күжүгет Шойгу Серээевич дээр» — деп, бодун кысказы-биле таныштырды. Чаңгыс кожуун оолдары-дыр бис дээш, бүдүү амырай берген мен.

Оон эгелээш-ле, чаңгыс аданың оолдары дег эп-найралдыг, дайынның берге ылдарында кады ажылдап эгелээн бис. Шойгу дарга кончук томаанның, биче сеткилдиг, далаш чок, хөй чугаага база хөңнү чок кижиле. Ол ынчан турум чурттаар чери чок, таныш эш-өөрүнге, ылаңгыя кожком секретарының өөнге туруп алгаш ажылдап турган болду. Оон мен «Угбам-честем сугнуң өөнге кады чурттаалы» дээримге, чөпшээрешкен кижиле.

1943 чылдың октябрь айда Чазак даргазы Александр Маныгыевич Чымба сургакчылап келгеш: «Кожун даргазы Саая Лаа-Сюрюн Ойдунович көдээ үнүп, чон аразынче кир-

бейн, стол кадарып, саазын-биле ажылдап, кожуунунун ажылын дайын байдалыга чагыртып, ам-даа эде организастааан-дыр силер» — деп шүгүмчүлээн. «Стол кадарып, саазын шокарлап олурбаан, чон аразынга ажылдап турган мен. Чоп «изип» турар силер, үндүрер болзуңарза, үндүрүнер» — деп, Лаа-Сюрюн Ойдунович удурланган.

Каш хонганда, Лаа-Сюрюннүң ажылындан дүжүргөш, Дус-Даг сумузуңуң даргазы Доржулдайны кожуун даргазынга соңгаан. Ол үеде кижилерниң арга-дуржулгазын-даа барымдаалавас, «балдыры» (хөреңгизи) шыырак, каас-коя сөс-домактыг, үстүкү даргаларга чыржаалар кижилер депшиир үе-ле болгай.

Честем болур Лаа-Сюрюн Ойдунович өг-бүлөзи-биле Эрги-Барлыкче көжүп чорупкан. Шойгу Серээевич-биле чурттаар чер чок арткан бис. Бот эрлер кайыын тоор, эш-өөрүвүс өглеринге, чамдыкта кабинетке-даа хонуп ажылдап турдус. Сөөлзүреді До-руун-оол деп оолдуг, суур кыдыында казанак бажыңныг, каш өшкүлүг, үш-дөрт инектиг, кыдат ашактыг кадай кижиге ай санында акша төлөп, ооң өөнге чурттап турган бис.

1943 чылдың апрель айда Аревз кежигүннеринин документи-лерин солугуру ажыл эгелээн. Кожунун сумуларын айттыг-чадаг кезип, ол ажылды кылбышаан, Кызыл Шеригге Аревз кежигүннеринден янзы-бүрү белектерни чыгаш, кожуунун белек комиссиязынга дужаап турган бис.

Шойгу Серээевич Тываның Араттын Революстуг Намының (ТАРН) кежигүнү кижиле. Мен намга 1943 чылда киргеш, 1945 чылда ТАРН кежигүннерин Бүгү-эвилелдин Коммунистический партиязының кежигүнүнге чаңгыстап хүлээп ап турда, партияга киргеш, биледин райком секретары Тодаш-тай даргадан алган мен.

1943 чылдың октябрь айда ТАРЭ ТК мени Мөңгүн-Тайга кожуунунун Аревз кожкомунун секретарына томуйлаан. 1947 чылга чедир Бай-Тайга, Барыин-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарының комсомол райкомнарының бирги, ийги секретары албан-дужаалга ажылдап тургаш, 1947 чылда аныяктар ажылындан халашкаш, бодунуң төрөөн кожуунун Барыин-Хемчикке партия, совет, көдээ ажыл-агый органнарынга пенсия үнгүжеге чедир ажылдадым.

Шойгу Серээевич Күжүгет ТАРЭ-ниң Өвүр кожкомунун пионер кобюротунун даргазындан солун-парлаалга ажылынче шилчээ. «Шын» солунунуң кол редакторундан СЭКП Тыва обкомунун секретарына чедир депшээ. Россияның онза байдалдар сайыды, армия генералы, Россияның Маадыры Сергей Шойгунун база РФ-тин Күрүнэ Думазының депутаты Лариса Шойгунун ачазы, салым-чаянның удуртукчу, Тываның төлөптиг оолдарының бирээзи — Шойгу Серээевич Күжүгет кады ажылдап чорааным менээ кажан-даа уттундурбас болгаш намдар төөгүмге балалбас ис бооп артар.

Сюрюн СААЯ,
күш-ажылдың хоочуну.

Барыин-Хемчик кожуун,
Аяңгаты суур.

Бүрүткел эргелелиниң ажылындан

КОЛ КИРЖИКЧИЛЕРНИҢ БИРЭЭЗИ —
АРБИТРАЖ БАШКАРЫКЧЫЛАРЫ

Буураашкынны чорудуп турар үениң бүгү чадаларында ооң кол киржикчилериниң бирээзи түр үениң, даштындан, административтиг болгаш конкурс башкарыкчылары болур, оларны *арбитраж башкарыкчылары* деп чаңгыс билиштин-биле каттыштыр адаан.

Арбитраж башкарыкчыларның ажил-чорудулгазының сорулгалары — буураашкынның үе-чадазындан хамааржыр. *Хайгаарал* чадазында — өрелиг организацияның эт-хөреңгизиниң камгалалын хандыраар, өрелиг организацияның саң-хөө байдалының анализин чорудар. *Саң-хөө кадыкшыдылгазының болгаш даштындан удуртур чадазында* — өрелиг организацияның төлээр шинээн катап тургузар. Конкурс чорудулгазының чадазында — чегдирикчилерниң негелделерин хандыраар болур.

Ынчап кээрге, буураашкынның бүгү чадаларында өрелиг организацияның, ооң ажилдакчыларының, чегдирикчилерниң хоойлу-биле камгалаттыңан сонугалдары болгаш эргелери катап тургустунуп болур бе дээрзи, арбитраж башкарыкчының ажил-чорудулгазындан дыка хамааржыр.

Арбитраж башкарыкчылары — кандыг-даа буураашкын чорудулгазында кол кижилерниң бирээзи болганда, күрүне органнарының талазындан оларның ажил-чорудулгазын контроль-даары база улуг уjur-уткалыг.

Ынчалдыр, Федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республикада эргелели, ол өре төлөп шыдавазының (буураашкын) дугайында херектерни чурумчудар орган база болганда, буураашкынны чорудуп турарда, арбитраж башкарыкчыларының хөделиишкннеринге хамаарыштыр кириген билдиришкннер болгаш хомудалдар талазы-биле оларның ажил-чорудулгазын хынаар бүрүн эргелиг.

Арбитраж башкарыкчыларының хөделиишкннерин хомудаарыңа кол чылдагааннар болза, 2002 чылдың октябрь 20-де «Өре төлөп шыдавазының (буураашкын) дугайында» №127-ФХ Федералдыг хоойлунуң дараазында чүүлдерин хажытканы болур:

— арбитраж судунга, чегдирикчилер хуралыңа азы комитетинге бодунуң ажил-чорудулгазының дугайында отчетту, өрелиг организацияның саң-хөө байдалының дугайында медээлерни бербээни (67, 143, 147 чүүлдер);

— өрелиг организацияның саң-хөө байдалының анализин эрттирер талазы-биле хүлээлгезин күүсетпээни (70 чүүл);

— өрелиг организацияның эт-хөреңгизин дилээринче, илередиринче болгаш эгидеринче угланган хемчеглерни хүлээп алыр талазы-биле хүлээлгелерин күүсетпээни (129 чүүл);

— чегдирикчилерниң хуралдарын эрттирер чурумну база чегдирикчилер хуралын эрттирер дугайында дыңнадыр чурумну хажытканы база ол ышкаш арбитраж судунга протоколду чогуур

өйүндө кирибээни (12, 13, 14 чүүлдер);

— буураашкын чорудулгазын кириериниң дугайында медээлерни парлаарының чурумун хажытканы, база ол ышкаш «Өре төлөп шыдавазының (буураашкын) дугайында» Федералдыг хоойлунуң негелделеринге дүүшпейн турар хем-чээлдерге парлатканы (28, 54, 68, 128) чүүлдер;

— чегдирикчилер-биле санажылгаларның чурумун хажытканы, чегдирикчилерниң негелделерин хандыраарының ээлчээн база хүн бүрүнүң хүлээлгелериниң талазы-биле негелделерин хандыраары хажытканы (134, 142 чүүлдер);

— өрелиг организацияның эт-хөреңгизин сайгарар чурумну, садыглаашкынны организастаарының, садыглаашкынны эрттирериниң дугайында медээлерни парлаарының чурумун хажытканы (110, 139 чүүлдер);

— конкурс чорудулгазынга өрелиг организацияның агар санын ажыдар талазы-биле хүлээлгелерин күүсетпээни (133 чүүл) болур.

Өре төлөп шыдавазының (буураашкынның) дугайында хоойлужудулганың дүрүмнерин хажытканы дээш арбитраж башкарыкчыны административтиг харысалгага онаап болур.

Буураашкын үезинде эрге-хоойлуга таарышпас хөделиишкннерни кылганы дээш административтиг харысалганы Россия Федерациясының Административтиг эрге-хоойлу хажыдышкыннарының кодекзинде доктааткан (РФ-тиң АЭХХК-ниң 14.13 чүүлү). Буураашкын үезинде эрге-хоойлуга таарышпас хөделиишкннер дээрге — хайгаарал, даштындан башкарылга база конкурс чорудулгазының үезинде, өре төлөп шыдавазының (буураашкын) дугайында хоойлужудулгада көрдүнгөн эптештирилге дугуржулганы чарар болгаш күүседир үеде ажыглаар дүрүмнерни сагывааны болур. Ындыг хөделиишкннер кылган арбитраж башкарыкчызынга судтуң шиитпири-биле торгаал азы алды айдан үш чылга чедир хуусаада квалификациязын казыыр хевирлиг административтиг харысалгага онаап болур.

Арбитраж башкарыкчыларының ажил-чорудулгазынга хамаарыштыр күрүне органнарының талазындан контрольду күштелдирери, оларның идепкейлиг кады ажилдажылгазы, арбитраж башкарыкчыларының боттарының хүлээлгелерин ак сеткилдиг болгаш угаанныг күүсидериниң үндезини болур. Арбитраж башкарыкчыларының ажил-чорудулгазының өске-даа айтырыгларының талазы-биле дараазында адреске кээп таныжып ап болур:

Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың 37а, харылзажыр телефону: 2-48-59.

Ч.КАРА-САЛ,

Федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республикада эргелелиниң башкарыкчы эксперт-специализи.

Бай-Тайгадан медээлер

ИЕЛЕР ХҮНҮНДЕ

Ноябрь 29-та Тээлиниң кожуун библиотеказының ажилдакчылары Ачиймаа Таргын, Айгерин Салчак, Кырганнар чөвүлелиниң даргазы Долзан Минеева олар Иелер хүнүнге тураскааткан солун ужуражылганы библиотеказы оран-савазынга органиастап эрттирген. Аяк шайлыг бо ужуражылгага келген иелер үе аайы-биле ава дугайында ырларны ырлажып, культура ажилдакчылары Алексей Дандар-оол, Григорий Салчак оларның күүселдезинде ырларны магадап дыңнааннар.

ШЫДЫРААЧЫНЫҢ
ЧЫРЫК АДЫНГА

Бай-Тайга кожуунуң кожпозунга үр үеде даргалап чораан, кожуунуң билдингир хоочун шыдыраачызы чораан Киров Чамбый-

оолдун чырык адынга тураскааткан 40 хире кижиги киришкен шыдыраа маргылдаазынга школа директору Артур Адыг-оол эң хей санны алгаш, чемпионнаан. Ийги черни Хүргүл-оол Каң-оол алган.

КУРУГЛАВАС КЛУБ

«Хемчик» сумузуңуң Культура одаанда солун хемчеглер неделя санында болур. Уруг бажын хыл-быктаары, «30 хардан өрүлгө», «50 хардан өрүлгө» дээн чижек-тиг кезжээлер сумуңуң чурттакчыларыңа солун кылдыр эртип, чон ону чайгаар-ла неделя төнөрин манап турар кылдыр чаңчыктырып алган. Ол Кызылдың уран чүүл училищезиниң доозукчузу Буян Хертек, ооң өөнүң ишти музыка башкызы Арбаймаа Салчак оларның чогаадкчы ажылының түңнели-дир.

Чимис АДЫГ-ООЛ.

"ЭКЕР ЭРНИ АЛГАП ЫРЛААЛ!"

Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы база ТР-ниң Композиторларының чогаадкчы звилели С.Пюрбю аттыг Улусчу чогадылга бажыңыңа декабрь 4-те республиканың композиторларының «Экер эрни алгап ырлаал!» деп конкурзунуң гала-концертинче республиканың чурттакчыларын болгаш Кызыл хоорайның аалчыларын чалап тур. Конкурстун эгелээри — 17.00 шакта, билеттиң өртөз — 150 рубль.

Күш-ажыл хоойлужудулгазынга
хамаарыштыр

Тыва Республикада Күрүнениң күш-ажыл инспекциязы, күш-ажыл хоойлужудулгазын сагырының айтырыгларының талазы-биле, ылаңгыя массалыг кызырылдаларны чорударының, ажилдакчыларның санын база штадын кызырганы-биле ажилдакчыларны үндүргөндө оларга магадылалдарны болгаш компенсацияларны бээриниң, долу звес ажил неделязының чурумун кириериниң, ажилдың анаа турганы-биле төлевирлерни боттандыраары база шалыңын арттырбайн шөлээ бээриниң чуруму-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле инспекцияда хүн бүрүдө 6-25-02 «изиг шугум» телефону ажылдап турарын болгаш хамаатыларны, дыштаныр хүннерни кириштир, хүлээп ап турарын ажилдакчыларга болгаш ажил берикчилеринге дыңнадып тур.

Бистен садып алыңар

Минусинскиниң дээди сорттун далганы — шоодайда 600 рубль, Минусинскиниң бирги сорттун далганы — шоодайда 530 рубль, Минусинскиниң бирги сорттун далганы ТУ — 510 рубль, дээди сорттун далганы «Алейка» — 670 рубль, бирги сорттун далганы «Алейка» — 640 рубль, дээди сорттун далганы «Алейка» — 360 рубль/25 кг, Алтайның дээди сорттун далганы — шоодайда 670 рубль, бирги сорттун — 610 рубль, Краснодарның чигири — шоодайда 940 рубль, хендир үзү 1 литрде — 51 рубль, 5 литрде — 305 рубль, Алтайның дээди сорттун макароннары — 17,50 рубль/кг, дузаттынарда ажыглаар дус — 134 рубль (20 кг), йодтуг дус — 140 рубль (20 кг), дагаа чалгыннары — 111 рубль/1 кг., бройлер дагаа оолдары — 88 рубль/кг, дагаа буттары — 113 рубль/1 кг., ак саржаг — 72 рубль/кг, үрүмектээн горох — 14,20 рубль/кг, чиңге-тараа — 19 рубль/кг, рис крупа — 790 рубль/25 кг, «Роллтон» лапша — 4,40 рубль/1 шт., лапша бизнес-ланч — 5,50 рубль/1 шт., лапша биг-бон — 7,70 рубль/1 шт., 3 литр соктуң — 58 рубль, чарба — 90 рубль/25 кг, янзы-бүрү сүт аймаа — 31,10 рубль, янзы-бүрү сыр аймаа — 145 рубль, оожум океанның сельди — 270 рубль/5 кг.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Загородный доора кудумчу, 19а, «Эхнатон» баазы 3-кү склад; Каменистая, 15; мөөңөп болгаш үрүмектеп садар бааза, Калинин, 25, склад №3. Мөөңү-биле садып алыр улустарга өртөктер дугуржулга езугаар.

Харылзажыр телефону: 5-38-40.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредитге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, үлөттүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tuv.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8000. Чагыг 141. Номери парлагже дужааганы:

график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациясының Парлаага, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортааңы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүүдүргүзүңгө парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.